

VÖRÖS KÁROLY

A parasztság útja a polgári forradalomhoz

A változás tendenciái

Ha a nemesség átalakulása a gazdasági fejlődés lehetőségeinek csábítása és nyomása alatt elsősorban a középbirtokos nemesség érdekében, s éppen ez által kezdeményezve, megindította a nemesség öt uralkodó osztályá tevő s e minőségében még fenntartó intézményeinek felszámolását — ezáltal végül is majd magát az osztályt szüntette meg —, a parasztságon belül a hazai feudalizmus e 6 utolsó évtizedében végbemenő fejlődés is magát az osztályt: a parasztságot fogja felszámolni. Természetesen nem mint falusi agrárnépességet, hanem mint a feudális társadalm szerkezet egy részét, — s az e szerkezet összeomlásával osztályként széthulló parasztságot ugyanezen 6 évtized alatt (a nemesihez hasonlóan) szintén egy új, alapjában már a tőkés gazdasági fejlődés törvényei szerint formálódó paraszti osztály kereteibe kezdve meg újjárendezni. Olyan keretbe, melynek kategóriáiban 1848 után egymás mellé fognak kerülni hajdani jobbágyok, zsellérek, szabadparasztkok és hajdani nemesurak —, hiszen e kategóriákban a feudalizmus parasztsága átalakulásának és szétbomlásának végeredményeként már a falusi közép- és kispolgárság helyezkedik el: gazdag-, közép- és kisparasztkok —, s a földműves szegénység: az agrárproletariátus és az annak már határán álló, vagy feltartóztathatatlanul e felé haladó elemek. Új gazdasági alapokon álló szerkezet ez, mely azonban érzékelteti: a feudalizmus parasztságának felbomlása és a kapitalizmus parasztságának kialakulása nem önmagában álló, csak a feudalizmus jobbágyparasztságára korlátozódó, elszigetelt folyamat: számos, elsősorban agrár, és általában falusi vonatkozásban szerves része a feudális társadalmi szerkezet más osztályai, így mindenekelőtt a nemesség felbomlási folyamatának is.

A falusi nem nemesi agrárnépesség most átalakuló és végül felbomló legtagabb kategóriájába úrbéres és nem-úrbéres, de még ugyancsak földesúri kötöttségben élő parasztság éppúgy beletartozik, mint ahogy beletartoznak a földesúri kötöttségekből már többé-kevésbé kiemelkedő, vagy azoktól már teljesen szabaddá is vált, ill. éppenséggel eleve is szabad elemek.

A gerincét e kategóriának természetesen továbbra is az úrbériség államiilag többé-kevésbé szabályozott és korszakunkban alapjaiban változatlanul maradt keretein belül álló jobbágyparasztság, ill. úrbéri zsellérség alkotja. Sajátos módon lélekszámukat illetőleg pontos adatokkal nem rendelkezünk, még az általában, legalábbis elvben földesúri hatalom alatt álló, ill. legáltalánosabban valamely fokon még földesúri bíraskodás alá tartozó elemek (ideértve tehát a mezőgazdasági bérmunkásságot, éppúgy, mint az ún. majorsági zselléreket: az úrbéres viszonyon kívülálló, de nem nemesi rétegeket is) összességének létszám-alakulását egyelőre nem tudjuk nyomonkövetni; — feltételezhetjük azonban, hogy ez legalább területi megoszlását tekintve általában azonos a teljes népesség-

szám régiók szerinti általános alakulásával. A regionális megoszlás ilyen alakulása azonban nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változássá is szélesedik: legalábbis az Alföldre és annak déli részére újonnan betelepülők — mint arra már a népmozgalomról szólva is céloztunk — ugyanis még korszakunkban is kedvezőbb úrbéri viszonyok és általában termelési és munkafeltételek közé: nagyobb és jobb talajú jobbágytelkekre kerülnek, mint az elhagyott volt; kedvezőbb gazdálkodási és értékesítési körülmények, több és bővebb munkaalkalom közé. A jobbágyság ilyen anyagi erősödését azonban másfelől — mint még látni fogjuk — kezdettől jelentősen korlátozza a jobbágytelki állomány kétségtelen aprózódása.

A parasztságon belül a rendileg elismert szabadparaszti elemek: jászok, kunok, hajdúk, székelyek, erdélyi szászok, egyes kiváltságolt kerületek lakóinak pontosabban elhatárolható körében, települési területén és társadalomszerkezetében az előző korszakhoz képest változás ugyancsak nem történt; a hajdúvárosok és a jászkunok pedig ugyanekkor megkapják az országrendiséget jelentő országgyűlési képviselői jogát. E szabadparaszti csoportok esetén éppen úgy, mint a horvát és a magyarországi határőrvidéken, adataink alapján korszakunkban a lélekszámnak az átlagosnál erősebb emelkedésével számolhatunk, — ami (mint láttuk is) kétségtelenül e terület erős szívó hatását is bizonyítja. A székely és a beszercei román határőrvidék vonatkozásában azonban — lévén, hogy ott a népesség teljes területi elkülönítését nem hajtották végre és így egy településen egymás mellett határőri és nem határőri népesség is előfordulhatott —, nehéz lemérni a fejlődést, ám e nem teljes adataink alapján is — mint utaltunk is rá — itt is és joggal, a népességnek korszakunkban az országos átlagnál erőteljesebb növekedését tételezhetjük fel.

A gazdasági fejlődés által a nem nemesi társadalmi szerkezet polgárvá alakítására nyújtott lehetőségek persze eltérőleg hatnak annak különböző elemeire, függően attól, hogy közvetve, a földesúri gazdálkodáson át, vagy (a szabad és felszabad-paraszti elemek esetén) már többé-kevésbé közvetlenül jutnak el hozzájuk. A változás egészének a szerkezetben annak összetevői szerint történő és ezeknek súlyához képest arányos, egyenletes bemutatása így, e sokoldalúság folytán inkább csak a változás főbb tendenciáinak szintjén kísérelhető meg, míg részleteiben sokhelyütt még majd külön kutatások itt csak jelezhető feladata kell hogy legyen.

A parasztság állam és földesúr nyomása alatt

Az e sok különböző helyzetű és lehetőségű elemből összetevődő parasztság átalakulási folyamatának alapját — ugyanúgy, mint a nemesség esetében is — a mezőgazdasági árutermelés lehetőségeinek kibontakozása alkotja. Megfelelően az árutermelés a fejlődés oly sok elemével való összefüggésének, összefonódásának, nem meglepő, ha e 6 évtized átalakító hatása a különben is oly összetett szerkezetű parasztság vonatkozásában is sok és egyre többféle módon fog érvényesülni: hol terhelve, hol emelve azt.

Az úrbéres jobbágyság — a parasztságnak e végül is gerincét alkotó, klasszikusan feudális eleme — felé érvényesülő földesúri nyomás kétségtelenül az átalakulás egyik legjelentősebb tényezője márcsak azért is, mert a földesúr — jobbágy viszony igen széles volta folytán igen széles fronton is érvényesülhetett. Konkrét megnyilvánulásait és az ezek sorában megnyíló főbb változásokat a

gazdaságtörténet regisztrálja, hiszen maga a nemesi mezőgazdasági árutermelés is végül e vonatkozásokban, a lehetőségek minél jobb kihasználására törekvő földesúri szakmai és szervezési intézkedéseken át válik a legkonkrétábban megragadhatóvá. A nagybirtok és a nemesi középbirtok ilyen, a Magyar Királyságban és Erdélyben, az úrbéri rendszer egyes eltérései ellenére is érvényesülő törekvései (mint főbb típusaikban láthattuk: a határ legjobb földjeinek tagosítás és regulációk útján való megszerzésére; egyes területek úrbéres voltának vitatására és megszüntetésére; korábban a jobbággal közösen használt, vagy használatra a jobbágnak átengedett területekről a jobbágy kitiltására, ill. az így földesúri rendelkezés alá került földeknek új, magasabb munka- vagy pénzszolgáltatások fejében paraszti kézre juttatásával új vagy emelt szolgáltatások bevezetésére) a földesúri polgárosodást szolgálták, — a paraszt szempontjából ceszkély érzékelhető különbséggel a nagybirtok, vagy a nemesi középbirtok módszerei között. Legfeljebb azzal a mégsem lényegtelen eltéréssel, hogy a nagybirtok törekvései általában nagyobb egységek: egész falvak vagy falucsoportok ellen irányulván, a földesúr nagyobb súlya ellenére is kísérletezni lehetett ellene széles, nagyszabású ellenállás megszervezésével (nem véletlen, hogy a később ismertető nagyszabású szervezkedések, parasztmozgalmak legnagyobb része nagybirtokon bontakozott ki); — ezzel szemben a kisebb birtokossal szemben, annak gyengébb pozíciója ellenére is, az érintett ceskélyebb számú jobbágy inkább ki van szolgáltatva. (Mert nem igen hallunk arról, hogy egy falun vagy régióan belül a jobbágyok egymásnak egymás urai ellen is adtak volna tényleges segítséget.) A maguk nemében azonban e földesúri konkrét törekvések többé-kevésbé sikerrel jártak, — és ha a parasztság helyzetének alakulását a mezőgazdasági árutermelés erősödésének viszonyai között akárcsak a jobbágy—földesúri kapcsolat kereteiben is csupán e törekvéseken keresztül mérnök le, kétségtelen, hogy a jobbágyság keretein belül végbemenő változásokról bontakozó képünk a szűk faluhatár abszolút és viszonylagos értelemben egyaránt szűkülő kereteibe beszoruló jobbágyságot és helyzetének egyértelmű romlását, elnyomorodását mutatná.

És e hátrányosra változó helyzetképet csak erősítenék az olyan adatok, amelyek a földesúri viszonyoktól legalábbis jogilag már többé-kevésbé megszabadult, vagy ilyen viszonyoktól eleve mentes szabad-paraszti területeken a vezető osztály feudalizálódásáról, ill. az uralkodó osztály helyileg adott egyetlen lehetséges modelljéhez, a feudális uralkodó osztályhoz való hasonulásáról szólnak.

Mert akár a Jászkunságot, akár a Hajdú-kerületet, akár — és talán legjellegzetesebb példaként — a székelységet (és ezen belül is külön a székelly hatőrőrséget) nézzük is, erőteljes hasonló jelenségekkel találkozunk. E szabadparaszti közösségek vezetőrétegei gyakran igyekeznek a kezükbe került adminisztratív hatalmat legalábbis gyakorlatilag örökösíteni, ill. feudális urak módjára használni, miközben maguk is nem egyszer nemesség szerzésére törekednek (aminek pl. az 1819. évi, a kerületi hatóság ellen támadó jászapáti parasztzsendülésben, vagy a hajdúszoboszlói „Doró lárma”-ban lesz nagy szerepe), bár végül is csak korlátozott sikerrel, — vagy (mint a székellyeknél) egyrészt a székelly társadalmi struktúra vezető elemének, a primoroknak egyrészt országos nemességet is szerző törekvésein, másrészt az alacsonyabb kategória tagjait: a közsékellyeket és a lófőket részben (határőrvidéken) a határőrségnek átadó, magukat ellenben abból kimentő, részben (a nem militarizált területeken) egyre inkább szabályos jobbágyságba hajtó magatartásán válik érzhetővé. Külön problémát jelentenek ezek mellett a különböző típusú kiváltságolt

(a sz. kir. városnál alacsonyabb, de a mezővárosnál már magasabb rangú) városok: a társadalmukban kibontakozó konfliktusok bővebb ismertetésére azonban már a városi fejlődés, a városi népesség bemutatásánál szándékozunk kitérni. Így vagy úgy: mindez együttesen és elég egyértelműen az uralkodó osztály, vagy a helyi nem nemesi vezetőréteg a falusi agrárnépességre irányuló nyomásának különböző erejű és sikerű, de általános és valamilyen módon mindig a mezőgazdasági árutermelésre visszavezethető erősödését mutatja.

És ezt a helyzetet most már rendi állásától függetlenül az egész nem nemesi agrárnépesség, sőt a nemességnek a rendi előjogoktól korszakunk során egyre inkább megfosztott legalsóbb rétegei számára is, az elsősorban vagy éppen kizárólag ismét csak ezt az osztályt sújító állami terhek teszik még súlyosabbá.

Az állami, ill. a sajátlagosan megyei terhek rendszere a XVIII. sz.-hoz képest korszakunk kezdetén alapjában még változatlan — mintegy negatív lenyomata a nemesség szabadságainak. Az úrbéres jobbágyot és zsellért az állami adózás és — már a falu egész nem nemesi földön lakó népességével együtt — a katonatartás terhei nyomják. Mivel az utóbbi költségének térítéseként fizetett, utóljára 1751-ben megállapított hivatalos összeg és a követelt szolgáltatások valóságos értéke közötti különbséget soha meg nem térítik, e különbség, a deperdita végül is mintegy második és nem kevésbé nyomasztó adót jelent. A paraszt ezenkívül állami adója bizonyos hányadának megfelelő összeget a megye igazgatási költségeire fizet az ún. házi adóban. Emellett köteles megyei közmunkát is végezni, hivatalos utazók számára ingyen előfogatot szolgáltatni és külön kivetés alapján, ő viseli a megye országgyűlési követei eltartásának költségeit is. Végül nem kevésbé súlyos teherként ő adja a katonát is: olyan teher ez, mely a napóleoni háborúk növekvő újoncszükséglete mellett egyre nyomasztóbbá válik. Összességében csak a fizetni valókat tekintve is nyomasztó teher ez: 1820 körül József nádor egy kimutatása szerint a Magyar Királyság adózóit az 5 millió forint hadiadón kívül a megyei háziadóra fizetendő 6 millió 277 ezer ft, s a verbung költségeire fizetendő 200 ezer forint adó is terheli; ezen túl az egyházi kiadások kb. 1 millió 70 ezer, s a földesúrnak az urbárium alapján készpénzben fizetendő tartozások 983 ezer forintot tesznek ki: összesen akkori folyó pénzben, 13,5, ezüst értékben kb. 5 milliót. Ehhez járul azonban a só mint állami monopólium végül is ugyancsak adóként számított hozadékának kb. 3/4 részeként több mint 5 és félmillió ezüst forint.

Kétségtelen — mint már a nemességről szólva a nemesi jogok lebontásánál említettük —: korszakunk folyamán a nemesség nagy tömegei lassan bevonódnak a paraszti terhek hordozói közé, 1840-től a nemesség vállalja az országgyűlési követek költségeit, és módosul a katonaállítás embertelen rendszere is. Am földesúri és hatósági terhek ilyen együttes nyomása alatt csodálható-e, ha a XVIII. sz. végén a magyarországi paraszt helyzetének minden bemutatója — még a jóindulatúak, mint akár Berzeviczy, akár Tessedik, de még a 30-as évek elején Berzsenyi is —, a parasztság demoralizálódásáról ad hírt: a paraszt tudatlan, maradi, csökönyös, durva, helyenként cinikus, rosszindulatú, gyanakvó, aki még a saját sorsát csakis egyértelműen javítani alkalmas felsőbb rendelkezést, földesúri kísérleteket sem hajlamos sem elismerni, sem átvenni, szinte tudatosan és szándékkal tartva fenn gazdaságának szervezetlenségét, mint ahogy általában képtelen az összehangolt tervszerű munkára. És ha e leírók józan és felvilágosodott pillantása mindebben felismeri is a paraszt ha nem is annyira nyomasztó, mint inkább egyszerűen reménytelen és kilátástalan, élete fenntartását még igen, de annak valamelyes emelkedését biztosítani már nem képes

helyzetének: végül is a feudalizmus válságának hatását, — közvetlen megoldásként, kivált Tessedik (terveinek kudarcát sokban magyarázva is) a paraszttal szemben csupán adminisztratív rendszabályok alkalmazását tudják javasolni, őt tehetetlen, holtponthelyzetéből kimozdítandó —, meg kell mondanunk: önmagában eleve reménytelen és nem sok sikert biztosító megoldásként.

A parasztság és az árutermelés lehetőségei

Hogy azonban a XVIII. század végével kezdődő korszak magyarországi falujának képe mégis, a földesurak vagy a helyi közrendű elit nyomásának ill. az állami terheknek ilyen erőteljes növekedése mellett sem csupán (és nem is elsősorban) a növekvő nyomorúságnak, a parasztság fokozódó elnyomódásának és demoralizálódásának jegyeit viseli magán, annak egyik legfőbb okát ismét csak az árutermelésnek, ám ekkorra annak már paraszti szinten is lassan megnyíló lehetőségeiben, s nyomukban az árutermelés apránként meg is induló kibontakozásában kereshetjük. Tulajdonképpen nem meglepő jelenséggé, hiszen végül is számolni lehetett vele, hogy a nagybirtok és a középbirtok: a nemesi allodium után előbb-utóbb a paraszti föld is belép a kereskedelem áruigényét kielégíteni képes tényezők sorába. A XVIII. század végétől kezdődően érezhetővé váló háborús konjunktúra — láttuk — mindenféle terményre megnövelte a keresletet és ez a kereslet immár, ha a dekonjunktúra korszakaiban csökkent és vesztett is erejéből, véglegesen már nem szűnt meg létezni és ezáltal hatni. Persze immár annak az európai gazdaságnak, piacnak igényei szerint ingadozva, melynek a háború következményeképpen sok szempontból, szinte észrevétlenül, immár Magyarország is tagjává vált — s melynek egyik apró jeleként a 40-es évekre a váltótörvénykönyv már nem csak Európa, de Európán kívüli területek váltóinak érvényességi idejét is pontosan szabályozza.

A paraszti termelésnek közvetlen, immár a földesurat kikerülő bevonását e piac ellátásába kezdetben a hadseregellátás növekvő igényei mellett — feltehetőleg — az a körülmény is kifizetődővé tette a kereskedelem számára, hogy a paraszttól — ideértve persze már a paraszti módon élő kisnemest is — olcsóbban lehetett vásárolni: közvetlenebbül kiszolgáltató partner lévén, mint a hatalmas nagybirtokos. Igaz, ennek az előnynek kiaknázása fejében a kereskedelmet is közelebb kellett vinni a paraszthoz, kinek korábbi áruértékesítésében elsősorban a lábom hajtott állapot, vagy legfeljebb a kis mennyiségben is viszonylag nagy értéket képviselő s így tengelyen is haszonnal szállítható termékek: bor, esetleg némi gyapjú, gyümölcs, vagy szárnyas játszották a főszerepet. S még ez is csak viszonylag vékony, vagyonosabb réteg esetén, — míg a többség szerény készpénzigényeit csak csekély, kiterjedtebb árutermelést nem követelő terményfeleslegének alkalmi piacravitele is már fedezte.

A kereskedelem a faluban a vándorkereskedők révén persze már korábban is megjelent, nagy lendületet azonban a viszonylag olcsó, a paraszt számára is megfizethető gyári áruk megjelenésével ugyancsak most kapott. Megszaporodnak a kereskedők panaszai a hálózókkal szemben; — de a 40-es években pl. a Rábaköz falvaiban már a hét meghatározott napjain egymást váltó kereskedők jelennek meg: a kezdeti háti láda helyett ekkor már kocsihozva az árut — és sűrűsödnek a falusi boltocskák is. Kivált azután, hogy az 1836. évi VI. tc. a jobbágy számára is engedélyezi bolt nyitását, ill. ilyen jogának hasznosítását — még ha az 1840. évi VII. tc.-vel ezt ismét földesúri jognak nyilvánít-

ják is. A fejlődés (és kivált a paraszti társadalom és gazdaság fejlődése) szempontjából azonban még jelentősebb az, hogy az így kiépülő csatornákon megindul a paraszti termékek felszívódása is a kereskedelem áramlatába. A kereskedelem hálózatának ilyen szélesebb kiépülése: elsősorban az árutermelő uradalmak központjaiban a földesúr védőszárnya alatt létesített és rohamosan fejlődő gyűjtő- és elosztóhelyek sűrűsödése és specializálódása a parasztok számára először most tette szélesebben hasznosíthatóvá az eddig a bármely szegényes és kevésbé differenciált falusi életmód mellett is, de már képződő használhatatlan hulladékokat: rongyot, csontot, dögbőrt, tollat, — majd a parasztnak korábban csak a falutól viszonylag nagy távolságra és így kevésbé kifizetődve értékesíthető kevés termésfeleslegét is. A vándorkereskedő most már font számára, tehát kis tételben is megveszi a gyapjút a juhásztól, paraszttól, kisenemesi birtokostól, — de az igény és a lehetőség lassan megteremti az effajta áru felvásárlására, felmérésére, vagy legalábbis lekötésére — nem egyszer valóban csalárd eszközökkel is, de a monopol helyzetével való visszaélés gyanújától amúgy sem szabadulhatva — vállalkozó immár helyi, települt ügynököt is, a helyi boltos, vagy még inkább a kocsmáros személyében.

Az e hálózaton át végig áramló paraszti áru értékesítési folyamatát egyelőre inkább csak e közvetítőinek létén, a hálózat kiépülésén, és a hozzátartozó, azt kiegészítő elemek megjelenésén és gyarapodásán át tudjuk lemérni, mintsem konkrét működésében. Az eredmény azonban egyértelmű, — ill. a jelenség maga ettől az októl többé már nem függetleníthető. A parasztságba: a falusi nem-nemesi és kis-nemesi agrárnépességbe a XIX. század elejétől kezdve kétségtelenül pénz jut le, még hozzá úgy látszik egészében elég tekintélyes mennyiségben. És rajta keresztül a tőke működése immár nemcsak a polgárosodni akaró földesúrnak a parasztot nyomó magatartásán, hanem a pénzhez jutva emelkedő vagy legalábbis emelkedni akaró, és minden szempontból igényekre ébresztett paraszt törekvésén át is hatva kezdi meg a parasztság társadalmi szerkezetének átalakítását is. Mégpedig kétféle irányban: alapvetően a lehetőségek kitágításával, majd a földesúri korlátok megszüntetésével fokozatosan szabadabbá téve az utat a vagyonszerzés sajátosan paraszti: majdani falusi kispolgári módozatai, és ennek során többek között a falusi vállalkozó típusa előtt is, — rajta keresztül azonban közvetve a paraszti gazdaságba is behozva — bár persze csupán módjával — a bérmunkaerőt. A két irány következménye egészében a falu társadalmának erőteljes, minőségileg is új szerkezetet eredményező széthúzódása lesz majd.

Ahhoz, hogy ezt az alakuló falusi, immár inkább kispolgári mintsem régi-fajta gazdag paraszti réteget nyomon követhessük, konkrét paraszti biográfiák és birtoktörténetek legalább minimális ismeretére lenne szükségünk. Ilyen mélységű kutatásoknak egyelőre csaknem teljes hiánya folytán, inkább csak példászerűen rajzolhatjuk fel egy-egy ilyen magát felverő parasztember útját. Ezen az úton az alkalom szerepe persze óriási: „alig evezett a világban” mígnem két fia menyét hozott a házba: ezután kezdett vagyonosodni menyei hozomány-marháinak és azok szaporulatának segítségével, — mondják a 30-as években a zalasántói Adorján Benedekről. Máshol az átgondoltabb üzletelés és mellette a kuporgatás az emelkedés alapja. Az ország másik felében, a Hernád mentén öreg Gyüker József 1808-ban féltelkesként kezdi pályáját —, igaz, van némi remanenciális földje is. 1819-ben szőlőt vesz hozzá; 1822-ben testvéreivel megosztottnak a családi vagynonon és ő anyja tartása fejében átveszi az egész úrbéres földet, öccsét pedig neki házat vásárolva elégíti ki. Később 52 forintért újabb szőlőt vásárol, 1842-ben 80 forintért burgundia kertet vesz. Közben kupeckedik

is: gabonát vásárol, majd magasabb áron továbbadja. A mezőgazdasági árutermelés lendítő erején túl persze emelkedni lehet valamely ügyes, de végül ugyan-csak idekapcsolódó paraszti tudománnyal is. Püspökladányból Lóherélő Nagy Sándor számára szép vagyont szerző tisztes mesterségbeli ügyességére ragadvány neve utal — ,máshol a szállítás lehetőségei fejlesztik ki, különben szegény vidékeken is, a már földbirtok nélkül is emelkedni képes szállító, fuvarozó, a Duna mentén hajóvontatást vállaló —, mindenképpen azonban ennek során táguló látókörű, a hagyományos paraszti keretből kilépő falusi ember típusát. A gyapjúkonjunktúrában megnő a juhokkal bánni tudó emberek becsülete. Vállalkozó szellemű és kis tőkét már összekuporgatott pásztorok (és nem kis számban külföldről érkező kisvállalkozók is) illő fizetés és részesedés fejében átveszik az urasági birkanyájak gondozását. A vagyonosodó birkás így válik jellemző alakjává a korra emlékező, azt idéző számos irodalmi alkotásnak, — de hogy nemcsak legendák ezek, azt nem egy, különösen meggazdagodott birkás által vásárolt nemeslevél is bizonyítja.

Ilyen vagy olyan úton, a XIX. sz. fordulójától kétségtelenül egyre nagyobb számban bukkannak fel ezek az árutermelésbe bekapcsolódni kívánó, és erre végül képesnek is bizonyuló parasztemberek. Segítik őket az árutermelés megnyílt lehetőségei, de alapjában ügyességük, energiájuk, szívósságuk játssza a fő szerepet. Sokan már olvasni is megtanulnak, sőt öreg Gyüker és Lóherélő Nagy Sándor maga kezével írott feljegyzéseket is hagyott ránk. És azok a könyvek, melyek — mint Nagyváthy Jánosnak még a 10-es években írott könyvei, — a kis gazdaság állattenyésztése, növénytermelése és gazdasszonyi munkája számára adnak praktikus, egyszerű tanácsokat (Nagyváthy saját bevallása szerint nagyban támaszkodott e könyvei megírásában a jómódú csurgói parasztgazdák példájára), nyilván e réteg érdeklődésére is támaszkodva érnek meg 2—3 kiadást még a 30-as években is. A szerény vagyonosodás útjai a megnyílt lehetőségek sodrában a szőlőtermesztéstől kezdve az állattenyésztésen, gabonával, gyümölcs-csel való kereskedésen át a fuvarozásig, mint láttuk, igen sokfélék lehetnek. De az eredmény egyértelmű: a mezőgazdasági árutermelésnek ez a kétségtelen nekilendülése, kibontakozása a paraszti társadalmat is meglendíti, kikölkentve — ha természetesen nem is minden elemében egyformán — a XVIII. sz. végének demoralizált stagnálásából.

Persze ez az átalakulás a feudalizmus várható összeomlásának perspektívájában, ahogy a józanabb nemesség elé már világosan felrajzolja az egyén lehetséges útjaiként a polgárosodás, vagy az elparasztosodás alternatíváját, úgy itt a paraszt elé is két út lehetőségét állítja: a parasztpolgárrá, falusi kispolgárrá, — vagy az agrárproletárrá válás útjait. Hogy az egyes ember melyikhez fog végül is elérni, abban — ugyanúgy, mint a nemesség esetén — már most, még az átalakulás sodrában kialakított pozíciójának mint további útja nem jelentéktelen meghatározójának —, az egész osztály viszonylatában pedig az egyes sorsok összegezéséeként most kialakuló belső arányoknak — igen nagy szerepük lesz.

A paraszti birtokállomány alakulása: a telki állomány szűkülése

Persze a lehetőségek, melyeket az árutermelés kibontakozása nyújt a parasztnak, korszakunkon végig e növekvő igényekhez képest elég korlátozottak. — döntően az árutermelés feltételeinek függvényei. A számba jöhető fel-

tételeket illetőleg elsősorban az úrbéri telki állománynak, mint a paraszti árutermelés kétségtelenül leglényegesebb mennyiségileg meghatározó elemének vonatkozásában rendelkezünk adatokkal.

Ezek az adatok első látásra a feudális szerkezetnek (az úrbéri telki állomány mennyiségének 1767 után bekövetkező általános megmerevedését hangsúlyozó korábbi feltételezésekkel szemben) szinte meglepő s az árutermelésnek kedvező feltételeket biztosítani látszó rugalmasságáról tanúskodnak. Az 1780-as években a Magyar Királyságban (Horvát-Szlavonországot ide nem számítva) a kb. 6 millió 170 ezer magyar holdra tehető 193 506 egész telket kitevő szántó- és rétállomány ugyanis 1848-ig mintegy 125 ezer teleknyi, 3 millió 700 ezer holddal növekedett. 1848-ban eszerint (leszámítva a mintegy 2400-ra tehető, addigra a parasztok által örökre megváltott telkekből álló állományt is) mintegy 316 ezer-nyi telek szabadult fel, az 1780-as évek állományához képest mintegy 62%-kal több.

A telki állománynak csupán ilyen, a népesség számáénál nem rosszabb arányú növekedéséből levonható, a feudális szerkezet alkalmazkodóképességét és az árutermelés lehetőségeit illetően kétségtelenül kedvező következtetés azonban jelentősen módosul, ha figyelembe vesszük azt, hogy e valóban jelentős arányok mögött azoknak csak mintegy 18—20%-ában tételezhetünk fel valódi növekedést: ténylegesen új, jobbággyokkal először most betelepített földterületek bevonását a telki állományba. A növekedés mintegy 80%-a mögött ui. megállapíthatóan különböző típusú, már korábban, az úrbér-rendezés idején is paraszti birtoklásban levő urasági földeknek: eleve is irtásoknak, ill. az úrbéri telek megállapításánál feleslegben talált paraszti birtokoknak, az ún. maradványföldeknek a telki állomány kereteibe való bevonása áll. Ami bár a paraszti birtoklást most már e földterületek esetén is végső fokon stabilizálta, a földesurak számára annak lehetőségét teremti meg (és innen az ezeket lehetővé tevő, ezeket bevezető regulációk, tilalmazások körüli konfliktusok nagyrésze), hogy e területek után ettől kezdve igényt tarthassanak minden jobbágyszolgáltatásra, elsősorban a robotokra is.

Éppen ezért, mivel az úrbéres állományba és így a feudális viszony körébe bevont földterület növelése többnyire a rajtaülő, azt birtokló népességgel együtt történt, az úrbéri állomány ilyen mennyiségű növekedése végül is nem sokat változtatott az állomány keretei megmerevedésének az így még rendkívül aktív-nak bizonyult feudális szerkezetbe ezáltal bevont parasztság és árutermelési lehetőségei szempontjából elsősorban nyomasztó, sőt még nyomasztóbbá váló valóságán.

A keretek ilyen megmerevedésének és ennek legjellegzetesebb következményeként az úrbéres parasztság erőteljes polarizálódásának, ezáltal pedig széles tömegek erősödő szegényedésének jellegzetes példáját a Pest megyei parasztság 1770 és 1828 között az úrbéri teleknagyság szerinti rétegződését a forrásanyag közvetlen összehasonlíthatóságának minden korlátja ellenére is sikeresen összehasonlító kép mutatja be. Az úrbéres háztartások számának e közel 60 év alatt 25 098-ról 47 955-re (bár ezen belül a telkes jobbággyokénak 17 062-ről már csak 17 785-re) történt emelkedése mellett a telki állomány mindössze csak 318 telekkel nő. Ez egyrészt igen jelentős, a népességszám általános emelkedését messze meghaladó létszámú tömegnek az úrbéres viszonyba, tehát a feudális társadalom szerkezetébe való belépését mutatja, — ám döntő többségében már csupán zselléri (mégpedig csaknem kizárólag házas zselléri) szinten —, míg másrészt a telkes jobbággyág kategóriában határozott lefelé mutató nivelláló-

dás észlelhető. És ha e tendencia kibontakozva egyelőre még inkább csak a szerényebb alsó közép-rétegek: az 1/4 és kisebb részben 1/2 telkesek szintjén hoz is létre gyarapodást, az már kétségtelen, hogy a paraszti társadalmi szerkezet e legszorosabban vett feudális szektorában, az úrbéri viszonyokon belül a keret megmerevedik és ennek következtében a szerkezet súlypontja a legszegényebb elemek oldalára csúszik át. Amit nem képes, de nem is kívánhat ellensúlyozni, az így természetszerűleg kiéleződő polarizálódás ellenpólusa: a gazdag parasztok számának 1772-höz képest nemcsak aránylag, hanem számszerűleg is igen erős növekedése.

E tendenciának ha nem is egyértelműen bizonyított, de országos szinten is kétségtelen meglétét igen jellegzetesen mutatja be az a Magyar Királyság teljes úrbéres állományának teleknagyság szerinti megoszlását tartalmazó összeállítás, melyet 1848-ban készítettek, igaz, hogy csupán mintegy 260 ezer teleknyi (nagyon bizonytalan becsléssel, mintegy 7 millió magyar holdnyi szántó és rét) úrbériség megoszlásáról 624 ezer jobbágyi és 914 ezer zselléri háztartás között. Ebben ugyanis a fél- és negyedtelkesek egyaránt 42, ill. 45%-os részesedése mellett az egész-, ill. nyolcadtelkesek ugyancsak nagyjából azonos: 6,3, ill. 4%-os arányban szerepelnek. Területre átszámítva ez a Dunántúlon és az Alföldön nagyjából egyformán egy jobbágyháztartásra átlag 16—17 holdas jobbágytelket mutat, — az átlag a hegyvidéken azonban a 13 hold alá süllyed, ami annál is súlyosabb, mert a föld kedvezőtlenebb minősége mellett a zsellérek aránya is itt, ezeken a területeken a legnagyobb.

Az úrbéres parasztságnak ilyen, az egy háztartásra jutó telkiállományt illetően lefelé mutató nivellálódását, más országrészekre vonatkozó kutatások is igazolják. Erdély vonatkozásában legvilágosabban az 1847. évi III—XVI. tc.-ben az úrbéri szabályozás alapjául felvett egész telkeknek még (vagy kivált) a Magyar Királyság egész teleknagyságához képest — mint arra még kiterünk — abnormisan csekély és ráadásul megyénként változó méretei sejtetik a differenciálódásnak és ennek során az átlagos telek kiterjedése csökkenésének is előrehaladott voltát. A már idézett 1848. évi telek kimutatással együtt készült erdélyi kimutatás különben a nagyfejedelemségben 63 940 telkes jobbágyinak, mintegy 670 ezer magyar holdnyi úrbéres birtokáról tudósít: a magyarországi viszonyokhoz, ill. az erdélyi terhekhez képest az egy háztartásra jutó birtok valóban rendkívül csekély (10, 5 magyar holdnyi) átlag kiterjedésével. És bár ennek az adatnak téves voltát az erdélyi jobbágyfelszabadítás végeredményei világosan bizonyítják (hiszen végül is 1 millió 384 ezer — mások szerint azonban kb. 230 ezer holddal több — kataszteri hold kiterjedésű 179 681 jobbágybirtoknak felszabadításáról számolnak be), az átlag jobbágybirtok mindössze 7,7 kat. holdnyi kiterjedését ezek, az előző kimutatás átszámítva 7,8 kat. holdnyi átlagával pontosan megegyező adatok is megerősítik. És bár ennél az idézett kimutatásban megadott királyságbeli telekátlag sem sokkal nagyobb kiterjedésű (9 kat. hold), de még látni fogjuk: az 1847. évi erdélyi úrbéri szabályozásban megállapított teleknagyság mellett az erdélyi paraszt a királyság parasztjához képest legalább harmadannyival több szolgáltatással tartozott földesurának. Ráadásul Erdélyben a telekmegoszlás arányai is kedvezőtlenebbek: a jobbágyháztartások többsége 5—10 holdas, még elég jelentős a 10—15 holdas kategória is, 20 holdasnál nagyobb azonban gyakorlatilag szinte nem is létezik, — igen sok viszont a mindössze egy-két holdnyi úrbériséggel bíró gazdaság. Az erdélyi jobbágy kedvezőtlenebb helyzetét végül jól mutatja az is, hogy míg Magyarországon az 1848-ban ténylegesen felszabaduló 318 ezer telek után legfeljebb mintegy 34 millió kézi napszámot

lehetett követelni, addig a sokkal kisebb Erdélyben a robotveszteség 18 és negyed millió napot tesz ki, és ebből csak 9 millió 700 ezer napot számítottak kézi nap számnak.

Az emelkedés útjai

Ha csupán úrbéres viszonyaink alapján mind a Magyar Királyság, mind (és kivált) az Erdélyi Nagyfejedelemség parasztságának sorsát 1848 felé közeledve egyre nyomasztóbbnak, árutermelésének lehetőségeit egyre szűkösebbnek láthatjuk is, mégsem szabad azt hinnünk, hogy a parasztságnak a polgári forradalom felé vezető útját csak sorsának és lehetőségeinek megnehezédése jellemzi. Mert ugyanakkor a rétegződésnek egy más, immár az úrbéres, tehát legsajátlagosabban feudális kereteken túltekingtató elemzése a parasztságnak egy, az úrbéres viszonyokon alapuló rétegződéstől meglehetősen és jellegzetesen eltérő szerkezetét tárja fel. Olyan tendenciának meglétét, mely a paraszt birtoklásának az úrbériség kereteiből kilépve már a földesúri allódiúmra is kiterjedő bővülésén alapszik, s mely ennél fogva mind mennyiségében, mind belső arányaiban jelentősen módosíthatja a paraszti társadalomszerkezet csupán az úrbéres keretek által meghatározott képét. És nem is kevésbé, hiszen az újabb kutatások eredményeképpen a ténylegesen paraszti kézen levő föld csak a Magyar Királyságban (és óvatos becsléssel is) mintegy 3 millió 700 ezer hold szántófölddel és réttel (jogilag elsősorban földesúri, allodiális földdel, — de beleszámítva mintegy 1 millió 870 ezer holdnyi maradvány- és 460 ezer holdnyi irtványföldet is) bővül: ezzel együtt pedig a királyság paraszti kézen levő földállománya már eléri a mintegy 13 millió 380 ezer holdat: az ország egész szántó- és rétföld állományának 72⁰/₁₀₀-a ez. Erdélyből hasonló kutatásokkal egyelőre még nem rendelkezünk, a kortársak azonban, ha határozatlan formában is, de már célzásokat tesznek a paraszti földnek a telki állományánál nagyobb tényleges kiterjedésére: ezt különben a jobbágytelek már említett abnormisan csekély méretei igen valószínűvé is teszik.

Abban, hogy a földesurak szántó- és rétterületük ilyen nagy hányadát végül is telki állományként, vagy más formákban parasztjaiknak adják át — ugyanakkor, mikor más oldalon (mint láttuk) a legváltozatosabb módokon — földesúri bevételeiknek és ennek során nem utolsósorban az allodiális területnek is növelésére törekednek — a döntő szerepet már említett tőkehiányuk játszotta. Ez ugyanis a növekvő kiterjedésű majorságok intenzívebb megművelése érdekében végül is a nem készpénzigényes munkaszolgáltatások előnyben részesítésére kényszerítette őket. A maradványföldek és az irtványok telkesítése, ill. kivált a 30-as évektől urasági földek munkaszolgáltatás fejében paraszti kézre juttatása azonban a feudális társadalomszerkezet hatósugarának látszólag kétségtelen tágítása ellenére is végső fokon és mélyebben éppenséggel a szerkezet és általában a feudális viszony fellazulását indította el. A Magyar Királyságban az úrbérrendezés után is bizonytalan státusú földek telkiállományá nyilvánítása nemcsak, hogy gyakorlatilag erősen csökkentette felettük a földesúr rendelkezési jogát, — de végül elvileg is (1840-ben törvényesen is kimondva) a földesúri jogot csupán a telek haszonvételeivel való rendelkezésre korlátozta. Ez az elv pedig — nem hiába küzdött törvénybe foglalásáért a feudalizmus felbomlásában a jogi ideológia bomlásának oly nagy szerepet tulajdonító óvatos Deák — a feudális viszonyokat alapjukban támadta meg. Urasági földnek a jobbágyok számára munkajáradék fejében történő átadása viszont a földesúr — jobbágy viszonylatában egyfajta, már éppenséggel a bérletihez hasonló, mindenesetre a

feudalizmuskereteiből kimutató szerződéses jogviszonyt hozott létre. Ha tehát nem is azonos módon és intenzitással, de mindkét lépés végül is a feudális viszony fellazulását indította meg, a jobbágyparaszttság nagy tömegeinek a feudális szerkezetből való kezdődő kilépését hozva magával. Ennek jelentőségét pedig csak fokozta, hogy ekkorra — mint még látni fogjuk — a feudális szerkezet változatlan alapokon történő újjáteremtésére, újjászervezésére (az eleve halálra ítélt erdélyi úrbérrendezési kísérletet leszámítva) már senkinek nem volt sem igénye, sem képessége. A mély ellentmondás: az, hogy a feudális úr gazdálkodásának fenntartása érdekében végül is a feudális rendszer alapjainak gyengítésére kényszerül, különös erővel érzékelteti az egész formáció válságának mélységét, megoldhatatlan belső ellentmondását. Olyan tényezőként, amely nemcsak közvetlenül, de közvetve is végső fokon a földesúri nyomás csökkenését és a paraszt emelkedési igényének általános erősödését fogja eredményezni. Ez utóbbi tendencia konkrétan — egyszerre okként és okozatként — a paraszti társadalomnak e tágabb birtoklási keretekben természetesen módosuló differenciálódásán át érvényesül, válik érezhetővé és megfigyelhetővé, — olyan rétegek kialakulásán és megerősödésén, melyek azután — mint fába vert ékek — tovább erősítik magukat és a hozzájuk hasonló tendenciákat: igen jelentős elemként a feudalizmus korhadó fájának szétrepesztésében. És ha — mint említettük — az újalapú rétegződést, annak méreteit és irányát illetően országos adatok nem állnak is rendelkezésünkre, a területileg eléggé változatosan válogatott részletelemzések a szerkezetnek kétségtelenül máris erős módosulását mutatják, — talán még nagyobb arányban is, mint azt az idézett óvatos becslés adatai sejtetnék.

A legnagyobb összefüggő terület, melyen az úrbéres állomány és ténylegesen paraszti kézen levő föld nagysága közötti különbséget és ennek megfelelően e két szempontból nézve a paraszti rétegződés eltérését a kutatás megvizsgálta, Fejér megye. A megyében 7080 úrbéres háztartásnak a földbirtoklás nagysága szerinti rétegződése először 97 622 magyar holdnyi úrbéres illetményföld kereteiben, majd ehhez 22 184 hold még régi maradványföldet hozzá számítva került vizsgálat alá. (E maradványföldnek kétségtelenül paraszti birtoklását a jobbágyfelszabadítás utáni perekben a földesurak nem tudták megcáfolni.) E földmennyiség vizsgálata világosan mutatja, hogy a telki állomány mintegy 22%-ával egyenlő nagyságú maradványföld bevonása egyrészt az 5 hold alatti és az 5—10, másrészt a 15—20 holdas gazdaságok számát csökkentette: előbbieket általában 10—15, utóbbiakat a 20 hold feletti birtokkategóriákba emelve. Jellemző, hogy ennek során a 10—15 holdas háztartások száma 421-ről 1188-ra, a 20—25 holdasoké 198-ról 1012-re emelkedett. S ami nem kevésbé figyelemreméltó: nagy mértékben, 115-ről 381-re nőtt a 35 holdnál nagyobb földbirtokú háztartások száma: ezen belül a 150 holdon felülieké 14-ről 113-ra. Ami világosan mutatja egyrészt, hogy a lehetőségek kihasználásában részint a szívós kisparaszt, részint az eleve vagyonosabb gazdagparaszt vesz részt leginkább: végül is végig-gondolva nem is meglepő jelenségként — másrészt, hogy minderre most milyen széles lehetőség nyílik. Ha persze e lehetőség kibontakozásában nem hagyhatjuk is figyelmen kívül Fejér megyének a pesti piachoz való közelsége folytán különösen előnyös helyzetét sem.

És e lehetőség képe nyilván csak még tovább szélesednék akkor, ha a teljes birtokukkal földesúri földön élő, így a jobbágyfelszabadításból végül is kimaradt, egyértelműen majorsági szellér földbirtoklását is figyelembe vehetnék. Ha erre vonatkozóan adataink csak igen hézagosak is, nyilvánvaló, hogy hatalmas tömegről van szó: 1848-ban e kérdésnek a jobbágyfelszabadítás továbbfej-

lesztésében játszott nagy szerepe és e réteg helyzete Táncsics lapjában oly nagy súllyal történő tárgyalásának ideges fogadtatása a nemesség részéről mutatja e réteg méreteit és a probléma fontosságát. Ennek, a Magyar Királyság egészében mintegy fél millió főre becsülhető rétegnek Sáros megyében és a Felvidék azzal határos részein, a Dunántúlon Veszprém, Fejér, Győr, Komárom, Somogy, Vas, — az Alföldön Pest, Szabolcs, Szatmár megyében bukkannak fel nagyobb csoportjai. — Erdélyből hasonló kutatásokkal nem rendelkezünk, de a kortársak világosan beszélnek a kurialistáknak a magyarországi majorsági zsellérékéhez hasonló rétegről, s a nagyobb földesúri udvarokon, allodiális telkek végében vagy közföldeken felépített, robot és egyéb szolgáltatások (ill. ezeket készpénzben rendszeresen megváltó taksa) fejében átadott házakról és hozzájuk tartozó földekről, melyeket a rátelepült paraszt nem egyszer nagy munkával tesz használhatóvá. Az ezeken lakó népesség számát a kortársak már a jobbágyfelszabadítás után visszatekintve mintegy 200 ezer főre becsülték. Hogy az árutermelesbe mennyire bekapcsolódott rétegekről van szó, azt csak olyan sajátos kategóriáinak esetén tudjuk világosan meglátni, mint a kertészek, dohányosok, — de az emelkedés szándéka: a törekvés a nincstelenségből való kiemelkedésre nyilvánvaló.

De nem kevésbé érezzük jellemzőnek az emelkedés szívós igényére (és ugyancsak lehetőségeire is) a több százezer főnyi úrbéres zsellérség igen kiterjedt, bár kétségtelenül apró parcellás föld- és főleg szőlőbirtoklását. Utóbbi erejét jól mutatják azok a XVIII. század végétől egyre ismétlődő és egyre eredménytelenebb tilalmak, melyek pl. a szőlőtelepítésre oly alkalmas lehetőségekkel bíró keszthelyi uradalomban a zsellérségnek szőlőhegyekre való végleges kiköltözése ellen irányultak és a hagyatéki leltárak, melyek néhány év múlva az ilyen szőlőhegyi zsellérek szépen gyarapodó vagyonáról, itt-ott már állatállományáról is számolnak be. Lehetségekről szólva persze itt most már nemcsak a földesurak nagylelkűségére gondolunk, hanem a mezőgazdasági árutermeles által teremtett olyan feltételekre is, melyek az ilyen majorsági minősítésű földeknek nyilván nem kis teherrel összekötött felvételét a zsellér, vagy a töredékkelkes jobbágy számára végül is érdemessé, kifizetővé tették. De szélesben találkozunk ezzel a jelenséggel Fejér megyében is. Nemcsak Keszthely környéki, vagy Fejér megyei jelenségként: az ország különböző területeiről vett hasonló, bár egész megyére ki nem terjedő méretű további ilyen kutatások e tendencia általános meglétét sejtetik. Töredékes adataikon át is jól érzékeltetve: a parasztság átalakulásának a mezőgazdasági árutermeles lehetőségeitől is befolyásolt folyamatában a parasztbirtoknak az úrbériség és ezáltal a tipikusan feudális termelési viszony kereteit túllépve végbemenő terjeszkedése a feudális rendszer fellazulásának, majd felbomlásának szempontjából már milyen nagy jelentőségű. Még akkor is így értékelhetjük, ha a parasztbirtok e hányadának teljes kiterjedéséről, a tisztán majorsági zsellérháztartások földterületének kiterjedését nem ismerve, egyelőre nem tudunk is képet alkotni magunknak.

Az emelkedés kollektív útjai: a mezővárosodás és a megváltakozás

Párhuzamosan az egyéni emelkedésre tett ilyen, országsszerte erősödő erőfeszítésekkel, ugyancsak a mezőgazdasági árutermelessel megnyílt lehetőségek bázisán jelentősen megerősödnek a parasztságban a kollektív, egész községek és immár jogi státusuk megváltoztatásával történő emelkedését célzó erőfeszítések is. Az emelkedés útja itt is az úrbéres viszonyoknak mint a feudális rend legfonto-

sabb elemének fellazítása, — csak kollektív módon; — jogilag is formulázva, absztrakt módon fogalmazva: bizonyos földesúri jogosítványok a község által történő időleges bérbevétele által. Az így elnyert mezővárosi jogállás azonban — nem hiába hiányzik a mezőváros szabatos meghatározása a kor jogi kézikönyveiből éppúgy, mint a törvénytárból — önmagában még távolról sem jelent egyértelmű helyzetet: tartalma minden esetben konkrétan attól függ, hogy milyen jogosítványt és mennyi időre vesz kezébe a község, — de tulajdonképpen függ a földesuraság jellegétől is. Nyilván ez a bizonytalanság is okozta, hogy 1848-ig mindössze egyetlen kísérlet történt a mezővárosok ilyen szempontú rendszeres felmérésére és minősítésére: egy Bárándy János nevű, feltehetően hivatalos források alapján dolgozó statisztikus munkájában. Rendszerének szempontunkból igazi előnye — sajátos módon — szilárd formális jogi megalapozottsága: ez teszi lehetővé ugyanis, hogy a jobbágyfalu és a szabad királyi város kategóriái között lebegő végül is meglehetősen sokféle községtípust, mellyel II. József népszámlálása éppoly kevésbé tudott bármit is kezdeni, mint a nem nemesi népesség későbbi összeírásai, világosan elkülönítse egymástól. Igazi mezővárosként Bárándy végül is csak két kategóriát fogad el, valóban azt a kettőt, mely legközvetlenebbül nő ki a parasztfaluból és melyek a kollektív paraszti emelkedésnek korszakunkban is első lépcsői. E két kategória — Bárándy terminológiájával — az úrbéri mezőváros és a bérlős mezőváros. Bárándy munkája az 1840-es évek első felének viszonyait tükrözi; ekkor az első fokozatba a Magyar Királyságban 327 helység tartozott 647 ezer lakossal, a bérlős mezővárosok száma csaknem ugyanennyi: 314, de bennük a lakosság száma jóval több: 723 ezer. II. József népszámlálása összesen is még csak 428 ilyen kategóriájúnak tekinthető mezővárost számolt össze: a növekedés ilyen módon nagyméretű. De megvan ez a tendencia Erdélyben is, ahol II. József összeírása mindössze 45 mezővárost talált. Az 1840-es évekig a mezővárosok száma ui. Erdélyben már elérte a 65-öt, népességszámuk pedig a 130 ezer főt: ebből a magyarföldre 35, a székelyföldre 13, a szászföldre pedig 17 város jutott. A Magyar Királyságnak tehát 643 helységében összesen kb. 1 millió 370 ezer lakos (ebből Horvát-Szlavonországban 47 helység 63 ezer lakossal), Erdélyben 65 helység 130 ezer lakossal: a polgári forradalom előestéjén jogilag még jobbágyként, tehát a feudalizmus rendszerében, de annak szorítását maga körül már meglazítva másfél millió ember készül további emelkedésre, felszabadulására.

Mindkét várostípusnak — legalábbis Magyarországon (Erdély a három nemzet sajátos külön útjai által bonyolított archaikusabb viszonyai e helységek esetén is mélyebb tanulmányozást érdemelnek) — lakossága továbbra is szabályszerű úrbéres robotköteles jobbágyokból áll. E közös ismérven belül az úrbéri mezőváros az alacsonyabbfokú s kevesebb jogosítvánnyal rendelkező. Belső szerkezetében továbbra is közönséges parasztfalu, ám népessége bizonyos úrbéres szolgáltatásoknak (többnyire a robotnak) időleges és a földesúr által végül is bármikor felmondható megváltását vállalja, — és vállalja a földesúri járandóságok egyösszegben való befizetését is. Ezért szerébe megkapja a jogot az adók és a szolgáltatások saját kezelésében való kivetésére és behajtására. A bérlős mezőváros helyzete már szilárdabb: velük a földesúr meghatározott időre szerződik, a lazulás itt állandóbb és bizonyos tervezést is lehetővé tesz, — a földesúr vásárlást is kieszközöl számukra, ami az úrbéri mezővárosoknál még nem általános. Mindkét esetben azonban a szerződés és az általa biztosított kedvezőbb helyzet még csak magánjogi és végül is időleges természetű, — még hozzá egy olyan magánjognak keretében, mely az egyik félnek eleve különleges jogokat

biztosít. A számok azonban azt mutatják, hogy már a némileg is szabadabb élet lehetősége — az árutermelés közvetlen vagy csak közvetett lehetőségével — 5/4 millió embernek, túlnyomó részében parasztnak számára így is már megéri az ezzel járó költségeket. És az a tény kétségtelen, hogy az így nyerhető nem egyszer jelentős készpénzjáradék a tőkehiányban szenvedő földesurak számára is megéri legvállalkozóbb, legfejldőképesebb községeiknek közvetlen kizsákmányolásuk alóli kivételét, — a feudalizmus válságának újabb, a paraszt számára ismét csak biztató jele lehet ez.

E városok területi elhelyezkedése és népességszámuk ezzel kapcsolatos alakulása már magában sok mindent elmond a mögöttük álló erőkről is. Az 1840-es évek elején az úrbéres mezővárosok lakossága átlagban 1960, a bérlős mezővárosoké éppenséggel a 2300 lélek körül jár; ezt a státust: kivált az előnyösebb bérlős mezőváros rangját tehát általában már inkább csak a népesebb helységek voltak képesek megszerezni maguknak. Az átlag lélekszámok területi megoszlása is jól mutatja az Alföld nagyszabású fejlődését és ennek társadalmi kihatását: a legnépesebb mezővárosok a Tisza vidéken találhatók, a Tiszán inneni és a Tiszán túli kerületekben; a másik két kerületben a népességszámok átlagai alacsonyabbak. Ennél mélyebbre menő következtetésekbe egyelőre bocsátkozni nem tudunk, a kérdés részletesebb vizsgálata azonban a hazai városfejlődésnek éppúgy, mint a parasztságtörténetnek is egyik központi feladata kell, hogy legyen, — kivált a mezővárosok valóban városias funkciói szempontjából: Korszakunkon végig ui. legfeljebb a déli Alföld egyes igen nagy népességű bérlős, vagy úrbéres mezővárosainál (pl. Orosháza, Békés, Mezöberény stb. esetén) és talán az erősebben tagolt erdélyi tájon beszélhetünk erről, hogy már e faluból kinövő mezővárosok is alkalmasak saját feudális függőségük lazításán túl legalábbis egyes, már a valódi városra jellemző és ott még részletesebben említendő központi funkciók ellátására.

Az úrbéres viszonyokon kívül álló földek egyre növekvő szerepe a paraszti földbirtoklásban; 1844 után már a föld teljes jogú, de az ősiség fennmaradása folytán még mindig bizonytalan tulajdona is; a feudális személyi korlátozásoktól szabad, (bár az úriszék illetékessége alól még 1848-ig sem mentes) személyi állapot; az úrbéres viszonyok közvetlen szorításának lazítása mezővárosi jogok szerzése folytán: e nem jelentéktelen, de még mindig csak részeredményeken messze túlmenőleg a nagy minőségi változást, a feudális viszonyoknak a parasztság számára 1848-ig legteljesebb megszüntét kétségtelenül az örökváltság jelenti: az egyszer lefizetett váltságösszeg fejében 1844-től a végleges felszabadulást, ha nem is a földesúri hatalom teljessége, de legalább a feudális szolgáltatások alól.

Elvben tulajdonképpen soha nem volt akadálya annak, hogy jobbágyközségek magukat legalábbis a földesúri szolgáltatások alól örökösen megváltsák és így legalábbis gyakorlatilag földjeiknek szabad birtokosaivá legyenek. A gyakorlati megvalósítás akkor vált időszerűvé, mikor résztint az egy-egy helység örökváltságából egyszerre vagy belátható időn belül nyerhető összeg egyenlővé vált az így elvesztett járadék értékével: ez végül is akkor következett be, mikor a földesúrnak egyszeri nagyobb beruházáshoz nagyobb tőkére, vagy felveendő kölcsönökhöz biztos fedezetre volt szüksége — résztint (s mintegy a váltság előfeltételeként is) akkor, mikor az érintett helység lakosságának számára is már lehetővé és kívánatosá vált a megváltás. Világos, hogy ennek előfeltételei mindkét oldalról csak a mezőgazdasági árutermelés kibontakozásával értek meg. Az első szórványos példák után (melyeket a nagy alföldi parasztvárosok: Nagykőrös, Kecskemét már korán meginduló, bár véglegesen szintén csak korunkra

lezáruló megváltásai szolgáltattak) a folyamat így nagyobb lendületet csak a XVIII. sz. végén kezdett venni, mikor az árutermelés lehetőségei, ill. igényei az örökváltságot mindkét fél szempontjából kívánatosná, ill. lehetségessé tették. Az ekkorra már központi funkciókat is ellátó parasztvárosok leginkább ismert megváltásáról még később beszélünk, — de a lehetőség már korán megnyílik a kisebb helyiségek előtt is. Persze az ezekkel való egyezkedés kisebb összeget eredményezett, de épp ezért kevesebb huzavonát is jelentett, és a földesúr is gyorsabban jutott pénzhez. És ha egyes, éppen a mezőgazdasági árutermelés segítségével meggazdagodott parasztfalvak már a XVIII. sz. végén megváltják is magukat e terhek alól (az élen a Csákyak egy szepességi faluja és a Festeticsek néhány muraközi faluja áll: előbbi 32 év alatt fizetendő 120 ezer forintot vállal, utóbbiak közül az egy falura 24 év alatt kifizetendő 3167 forint jut), a feudalizmus fellazításának e legteljesebb, már az egész rendszer megszüntetését jelző útja inkább csak 1836 után fog szélesebbre tárulni. Végig nem rossz üzletként a földesurak számára, akik közül pl. 1831-ben a Csákyak Nagyszalók váltságáért 72 ezer forintot kapnak, míg az adósságokban fuldokló Szirmay grófnő az Abauj megyei Szepsi váltsága fejében 25 600 pengőforintot kap. Ám e terhek vállalásának nemcsak a parasztság felszabadulási igényeinek erejét, hanem a terhek vállalásának érdemes voltát, s ezáltal a mezőgazdasági árutermelés sodrában a parasztság előtt is megnyíló lehetőségeket is jól és újabb oldalról érzékelteti. Az átalakulás valóban már a polgárosodás felé mutató jellegét világosan bizonyítva azzal, hogy a falun s méginkább a mezővároson belül, új, és immár a polgári társadalomra jellemző konfliktusok kibontakozását is megindítja a státuszváltozás hasznát elsősorban élvező és ezzel a szegények és jövevények rovására immár energikusan élni is törekvő, lassan törzsökös őslakónak minősülő rétegek és a növekvő számú szegények, jövevények között.

Földesúri nyomás—paraszti emelkedés: a parasztmozgalom

Ez a két körülmény: a földesúri és paraszti érdekellentétnek: a földesúri árutermelés a parasztot elnyomó és a paraszti árutermelési igények és az erre felépülő paraszti törekvések (vagy legalábbis a paraszti önvédelem) a földesurat ezzel szemben közvetve vagy közvetlenül, de mindenképpen visszaszorítani, vagy legalább megállítani, feltartóztatni törekvő tendenciáinak ilyen széles frontja, széles érintkezési felülete; a felhasznált módszerek és eszközök sokfélesége, s ugyanakkor annak is egyre erősebb felismerése, de legalábbis igénylése, hogy a feudalizmus teljes felszámolása belátható időn belül sorra fog kerülni és így nem közömbös, hogy az átalakulás időpontjában ki és milyen mértékben lesz birtokon belül: mindez csakhamar megsokasítja, és a feudalizmus válságának egyre érezhetőbb körülményei között — e válság elmélyítésének egyre jelentősebb tényezőjeként — tovább is élezi, szervezetté és immár nyílttá is teszi a földesúr és paraszt közötti régi, de sokáig csak lappangó konfliktusokat.

E nagyon is konkrét és természetükből következően az aktuális valóságban gyökerező konfliktusok azonban a parasztság esetén nem is kis hányadukban részint igen mély gyökereket eresztenek a múltba: megfogalmazásukban, érzékelhetővé tételükben régi paraszti szabadságlevelek, szerződések éppúgy nagy szerephez juthatnak, mint ezek rovására esett évszázados sérelmek, — részint nem egyszer sajátos váradalmakat is kiformalnak: reményeket és illúziókat a konfliktus megoldását illetően, bennük — mint erre még kitérünk — jelentős pozitív szerepével az udvarnak és az uralkodónak. Mert a parasztok elsősorban

még ekkor is (a szatmári parasztek 1790. évi dekrétumától az ausztriai urbárium bevezetését kérő 1815. évi dunántúli proklamációig) végső fokon tőle várják az igazságot, mely természetesen mindig csak az ő igazságuk lehet; — ezt állítja helyre és igazolja a földesurakkal szemben a király, az áldott emléké Mária Terézia és II. József a paraszti védelmét földesuraival szemben nyilván méltóan folytató utóda. Így azután nem meglepő, ha a mozgalmak nem kis részét a konkrét kiváltó okon, mint vezető motívumon kívül még számos más, néha már irracionális, sőt sokszor irreális gyökerű tényező is befolyásolni fogja. Nem téveszthetnek meg azonban bennünket e konfliktus már nagyon is modern, az átmeneti korszakra jellemző voltát illetően.

Áttekintve a korszak ismertebb paraszti mozgalmait, azok jellemző módon a rendszer válságára, a kor 3 legfontosabb, bár nem azonos jellegű csúcspontját jelző időpontok körül csoportosíthatók. Az első csomópont 1790 körül alakul ki: nagyjából a jobbágyrendszer jozefinista fellazításának végső, s a várható földesúri reakciótól csak erősített hullámként. A második, a XIX. század első évtizedeiben áll elő, a parasztság itt már a napóleoni háborúk növekvő konjunktúrájának a parasztot fokozottan kizsákmányoló és az induló paraszti árutermelést korlátozó földesúri tendenciái: az úrbéri regulációk, földesúri terhek növelése ellen lép fel. A harmadik az 1832—36. évi országgyűlés után az országgyűlés a jobbágyszolgáltatásokat újból szabályozó törvényeinek hatására bontakozik ki: ennek központjában már a jobbágytelki állományok, irtásoknak és maradványföldeknek a törvény hatására a birtoklásban egyértelműen tisztázott és a maguk számára kész helyzetet teremteni akaró földesúri törekvésekkel szemben szükséges védelme mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a feudális rendszer teljes felszámolását célzó tendenciák és váradalmak is. A válság erősödésére különösen jellemző, hogy e nagy, a csomópontokban felerősödő hullámok után a nyugalom már nem áll helyre maradéktalanul, sőt az 1820-as évek elején például egy negyedik, kisebb hullám is megfigyelhető, 1836—38 után pedig a konszolidáció évekig elhúzódik: még 1840—45-ben is sűrűn ismétlődnek a kisebb-nagyobb mozgalmak — miközben széles rétegekben él a hit, hogy a király már 1836-ban eltörölte a jobbágyiságot, csak az urak nem engedik kihirdetni. A magyar feudalizmus utolsó félszázadát így már nemcsak a parasztek egyre sűrűbb, állandósuló jogkereső szervezkedése, hanem a türelmüket vesztett és egyre bizalmatlanabb emberek kisebb-nagyobb erőszakos megmozdulásai is állandó feszültséggel fogják betölteni.

Am e mozgalmakról, a feszültség állandósulásáról hallva, csupán az esetek igen kis hányadában kell végsőkéig elkeseredett, egyéb kiutat már nem találó parasztek valóban véres, tumultuózus jelenetekbe torkolló zendülésére gondolnunk. Ha ui. a konfliktus középpontjába végül az úrbéres viszonyok kereteiben absztrahálható problémák kerülnek, az általában már meghatározza a konfliktus esetleges kitörésének módját, erejét is. Az úrbéres viszony sokoldalúan szabályozott, intézményes viszony, mely így intézményes megoldást is követel és a konfliktusok esetén a kirobbanó szenvedélyek helyére, a megoldás keresésében elsőben is a paraszti igazság kutatásának szívós szenvedélye lép. És mivel az urbárium viszonyai között a sérelem világosan megfogalmazva jelentkezik, úrbéri ügyekben a parasztek az ország legkülönbözőbb vidékein egyforma módon egyre inkább a jogi megoldások felé hajlanak. Egyre sűrűbben fogadnak ügyvédek (ennek során nem egyszer esve ravasz szélhámosoknak áldozataivá), kérvényeket írnak: deputációik olykor még levéltárakat is felkutatnak vélt, vagy valódi privilégiumaik után, de ott találkozhatunk velük a Helytartóta-

nács előszobáiban, — vagy a Burg híres kihallgatási folyosóján is. A nyílt konfliktusok itt már csak akkor jelentkeznek, ha maguk a földesurak sértik meg e játékszabályokat: erőszakkal lépnek fel a küldöttségeket szervező, ügyvédet fogadó parasztok ellen, vagy egy valóban, vagy legalábbis a parasztok szerint még le nem zárt ügyben idő előtt próbálnak kész helyzeteket teremteni: felméretik, vagy cserére bocsátják, tilalmazzák, vagy éppen saját birtokukba veszik a vitás földet, legelőt, vagy megkezdik a vitatott robotok vagy szolgáltatások behajtását. Ilyenkor csakhamar félreverődnek a harangok, botok és vilányelek emelkednek, hogy elűzzék az urasági hajdúkat és az inzselléreket, — néha még a megye hivatalos urait is. Jókai egy ilyen jelenetről a Kis királyokban olvasható remek leírásának hitelét számtalan hasonló per tanúvallomása hitelesíti. Szelidebb esetben egyszerűen megtagadják a segítséget, vagy a közreműködést a föld felmérésében, a csereföldek kiosztásában és felvállalásában, — ám gyakran a passzív ellenállás is valamilyen tettelegességbe torkollva ér majd véget. Mert az elzavart, vagy legalábbis dolguk végezetlenül hazatérő urak persze végül is mindig visszatérnek, megyei hajdúkkal, vagy éppen császári katonákkal, — bár nem egy esetet ismerünk, ahol még ekkor sem hajlik meg az igazsága tudatában magát megmakacsoló falu. Van hely, ahol a fél falu kíséri el beidézett vezetőjét és letáboroznak az őt kihallgatásra rendelve feltűnés nélkül elfogatni akaró szolgabíró háza körül, — másutt az egész falu sorakozik fel némán, de fenyegetően a templom előtt, hogy rákényszerítse a végrehajtásra érkezett urakat legalább a Bécsből oly várva-várt küldöttek bevarására (kik többnyire persze a parasztok kárára szóló, vagy még inkább semmitmondó döntéssel, vagy üzenettel érkeznek vissza) — vagy megzabolazza azokat, akik már készek lennének megalkudni a földesúrral: felvenni a robotot, vagy elfogadni az újonnan kimért telket. Megint máskor a parasztok szinte tüntetően provokálják a karhatalom beavatkozását, hangsúlyozottan azért, hogy így erőszakra hivatkozva tarthassák fenn szabad kezüket ügyük újra-felvételére; mintha Deáknak az önként levetett, ill. erőszakosan lehúzott kabátokról szóló híres hasonlatának lennének előképei. Ilyen, vagy olyan formában: az ellenállásban és a helytállásban egyaránt a parasztságnak nemcsak szívéssége, hanem szolidaritása is jó kifejezésre jut: jellemző bizonyítékeként az úrbéres viszony a kereteiben végül is azonos feltételek mellett, azonos birtoklási rendszerben összefogott teljes népeséget egyfajta, s alkalmilag, a rendszer sérelme esetén, a földesúr ellen is jól felhasználható egységbe szervező voltak.

A paraszti ellenállásnak ez a típusa, mint említők, a szigorúan az úrbéri viszonyok keretein belül maradó konfliktusokra jellemző: már pedig a konfliktusoknak egyre nagyobb hányada ebben a körben keletkezik. A magatartást így ilyenkor az akár csak szerény vagy onú, de valamivel már bíró ember helyzete határozza meg, akinek van már veszteni valója és így lehetőleg nem akar megdondolatlanul kilépni a jog biztonságot nyújtó keretei közül. Nem is véletlen, sőt természetes, hogy a mozgalmak irányításában az urbárium keretein gyakorlatilag kívülálló, s a problémákban legfeljebb csak részlegesen (közös legelő, bizonyos haszonvételek) érdekelt falusi szegénységnek: zselléreknek, cselédeknek többnyire nincs jelentősebb szerepe, — csupán a konfliktus kirobbanásakor lép színre: a dühödten, vagy a jó mulatság egyfajta derűjével urakat kergető tömegben már a pásztorok, a szőlőmunkás napszámosok, zsellérek, zselléraszonyok veszik át a szót. Ami persze nem jelenti azt, mintha az úri megtorlásból az eredeti indító, az emelkedő birtokos paraszt ezáltal ki tudná húzni magát, — de az is kétségtelen, hogy ha felelősségre vonva, szerepét persze csökkenteni akarja

is, és általában készségesen tesz vallomást, a falu igazsága mellől már nem akar elpártolni. A vagyoni differenciálódás ekkorra még csak az igen nagy helységeken, mezővárosokban lesz olyan élessé, hogy a falu érdekközösségéből olykor képes legyen kiszakítani a legmódosabbakat, nyíltan is szembefordítva őket a falu érdekeivel. Hangsúlyozandó azonban, hogy a mozgalmaknak ebben a típusában végül is az úrbéri és az árutermelés teremtette viszonyok együttes, ezáltal viszont eleve ellentmondásos, feszítő hatása érvényesül: olyan jogilag, vagy spontán szabályozott helyzetet teremtve, melyben az erőszakos kísérletek — kivált a gyengébb fél számára — már nem jelenthetnek megoldást.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a parasztság egy széles rétegének az úrbéres viszonyok kereteibe, — és jórészt ezen belül egy már jóval keskenyebb rétegének éppenséggel az árutermelés folyamatába — történt bevonódása végül is letompította volna az egész parasztság osztályharcának életét, elvette volna annak erejét. Jól mutat rá erre az a körülmény, hogy korunkon át a nemesség magatartásában mindvégig már ott lappang egyfajta félelem is a paraszttól, mely félelmet a korszak kezdetén az erdélyi Hóra felkelés még friss emlékei, a korszak folyamán pedig az 1831. évi felvidéki kolerazendülés keserű tapasztalatai látszanak igazolni és növelnek nagyra. Ha a XVIII. század végén a művelt Czindery Pál, Berzeviczy felvilágosodott levelezőtársa somogyi megyegyűlési beszédében országos visszhangot keltve utal a parasztjaitól körülvelt falusi birtokos nemesség aggodalmaira; ha 1809-ben a nemességnek az inszurrekcióba történő bevonultatásakor az ország egyes vidékein szinte menekülés-szerűen indult meg a férfi nélkül maradt nemesi családok behúzódása a városokba; ha még Berzsenyi is észreveszi a paraszt tekintetének éhségét és vadságát; ha a 20-as évek végén a kapuvári úriújság a „történet tapasztalataira” hivatkozva állítja, hogy a paraszti zendülésnél nincs rémületesebb dolog, — és ha 1848 márciusában a Rákoson gyülekező parasztság rémhíre oly kész hitellel talál az országgyűlés urainál, — ez mind azt mutatja, hogy a nemesi kortársak egyáltalán nem tartották kizártnak a paraszti elégedetlenség valamely váratlan kitörését.

Igen jellemző azonban, hogy ezekre a kitörésekre, amennyiben végül is helyenként sor került rájuk, már nem, vagy csak másodlagosan az árutermelés szférájában jelentkező konfliktusok adták az alkalmat. Az alkalmak mindenestre változatosak: köztük nem kis szerepet játszanak azok, melyekben a paraszt fegyvert érez a kezében. A francia háborúk alatt — kivált azoknak kezdetén — több olyan kisebb-nagyobb mozgalomról hallunk, melyet a hadbavonulni nem akaró, vagy nem képes nemesség helyett (vagy egyes megyékben nemességnek egyszerűen nem léte folytán) erőszakkal, vagy különböző ígérekkel inszurgensnek állított, vagy (s még gyakrabban) befogott parasztok robbantanak ki. Az effajta mozgalmak veszélye persze kezdettől fogva nyilvánvaló lehetett, hiszen itt a hadsereg embertelen fegyvelmezésén még át nem esett, egy tájról való és így azonos sérelmeket is hordozó emberek kezébe került fegyver. A szenvedélyek pedig gyorsan fellángolnak. 1797 őszén a leszerelő baranyai lovas inszurgensnek (csaknem kizárólag parasztok) zendülnek fel, mikor kiderül, hogy a tőborzásokkor hangoztatott ígérekkel ellentétben mégis csak vissza kell adniuk ruháikat és lovukat. A francia példát emlegetve, vagdalkozva és rombolva rohannak végig a megrémült városokon, majd kívül a mezőn ütnek tábornokot. Igazságukat a nádor is elismeri: követelésük így végül teljesül. Ugyancsak ez évben a nyitrai ezred két zászlóalja lázad fel, már menetben: őket végül reguláris katonaság kényszeríti engedelmesre.

A legnagyobb szabású mozgalom azonban a somogyi inszurgens gyalogság 1800. évi zendülése. A kötéllel befogott parasztújoncok a birodalom e megrendültnek érzett helyzetében (miközben elterjedt közöttük a híre annak, hogy a németek eladták őket az oroszoknak) megölik tisztjeiket, a kísérő német vasasokat levágják, majd csoportokban szétrohannak a környéken és órák alatt (és nem a parasztek segítségével) lángba borítják a fél megyét, kastélyokat égetve, dülva fel, és (nyilván jórészt a parasztek útmutatása nyomán) megölve egyes urasági embereket — így a megye főispánjának, az inszurgensek kiállítását kíméletlen energiával hajszoló gróf Széchenyi Ferencnek egy gazdatisztjét is. A mozgalmat végül is reguláris katonaság bevetésével sikerül csak elfojtani. De hogy a feszültség nem kisebb a szabad paraszti területeken sem, jól látszik abból, hogy az inszurrekcióba ugyanígy erőszakkal befogott hajdú huszárezred katonái, mikor 1800 karácsonyán egész inszurgens ezredek tagadják meg az országhatár átlépését és kezdenek vissza özönlenni az ország belseje felé, öreg és ravasz huszáraltisztek vezetése alatt megkerülve a felfogásukra sebtében felállított reguláris katonai kordont, visszatérnek Hajdúbosszörménybe, a kerületi vezetőkön akarva megtorolni sérelmeiket. A Debrecenből kihívott német katonaság végül is kifosztott és felgyújtott házak között, szabályszerű utcai harcban tudja csak leverni őket. Óvójelül szolgál ez az uraknak egyrészt arra, hogy többé parasztnak ne igen adjanak fegyvert a kezébe: és indokként az 1809-es inszurrekció idején a jobbmódú nemesség családjai már említett városba húzódásának.

A kor legnagyobb kiterjedésű, vagy különösen véres, pusztító paraszti „kiszökései”-re azonban általában már az uralkodó osztály sokáig rendíthetetlenek, szilárdnak, ellenállóknak látszó rendjének valamilyen megingása adta az alkalmat: vagy legalábbis olyan szituációk, melyekben az e szokott hagyományos rend magatartásnormái már alkalmatlannak bizonyulnak ahhoz, hogy a szükséges cselekvésnek normáiként szolgálhassanak. Legjellegzetesebb példáját ennek a még külön tárgyalandó 1831. évi felvidéki kolerazendülés nyújtja, ahol az addig soha nem hallott betegség kísérteties és tehetetlen várásában, majd a tömeghalál apokaliptikus napjaiban teljesen felbomlanak a társadalmi, — s kivált a jobbágy — földesúri — kapcsolatok. De ugyanígy hivatkozhatunk az anyagilag tönkrement ember szenvedélyeinek olyan esztelen kirobbanására, melynek esetén egy tűzkárosult kicsiny Vas megyei falu, Sitke parasztjai megtámadnak és majdnem agyonvernek egy, a falun a tűzvész után áthajtó, teljesen ártatlan, de talán dohányzó arisztokratát. E néhány példa is jellegzetesen mutatja azt, ami az uralkodó osztályt feltétlenül aggodalomba kellett, hogy ejtse: az ország különböző pontjain a társadalmi rend adminisztratív, vagy magatartásbéli kereteinek akárcsak átmeneti megingása is azonnal együtt jár a földesurak és egyáltalán az államrend elleni elementáris erejű támadás lehetőségével.

De ugyanígy azonnal fellobban a földesúri viszonyok megszüntetésének igénye minden olyan, akár legcsekélyebb jelre, vagy csupán mende-mondára is, melyből az udvarnak a parasztek helyzetét könnyíteni akaró, tehát ugyancsak a feudális rendszert megrendíteni látszó szándékára lehetne következtetni. Így veszik készpénzre — a hasonló okból kiinduló Hóra-világra emlékező nemesség legnagyobb rémületére — Erdély román s magyar parasztjai a határőrség kibővítéséről szóló — persze végül alaptalannak bizonyuló — mendemondákat, és készülnek majd minden hírre tömegekben felvenni a határőri szolgálatot. De sajátos módon ugyanezzel a szabadparaszti katonai igénnyel találkozunk 1840-ben a Somogy megyei színmagyar Mesztegnyőn is, ahol a parasztek a katonaaállítás rendszerének megváltoztatásából merítik, különben

teljesen alaptalan reményeiket. Azt hiszik, hogy határőri státusba helyezik őket és így rövidesen hasonlóak lehetnek a szentgyörgyi horvát határőrezred, tőlük alig 30 km-re végződő területének földesúri szolgálatoktól valóban szabad népéhez. Majd ha ők is felakaszthatják a kardot szobájukban, — fantáziálnak, s e szilárd hitük, mellyel végül is szembeszállnak a megrendszabályozásukra kiküldött megyei karhatalommal, a kor egyik legvéresebb, 8 paraszt halálát követelő összeütközésébe fog betorkolni. És hasonló fajta illúziókat kergetnek a szarvasiak is, kik — valójában soha nem volt — nagykun privilégiumaikat kutatva akarnak kiszabadulni a földesúri hatalom alól. Az instanciázáson túl azonban már az erőszak gondolata is felmerül bennük: „kurucság fog lenni, meztláb, éhhel, bunda nélkül nem fogok járni... az urakat fogjuk ölni s rablani, az olyanoktól, akiknek több van, a vagyont el fogjuk szedni — fenyegetődzik egy földet bérlő, bérést tartó szarvasi házas zsellér, bizonyára nemcsak saját elszigetelt véleményének adva ezzel hangot, „és ez nem magam, hanem sok más emberek gondolatja volt” — teszi hozzá.

Tragikus, hogy mindezek a nem egyszer alapjában véve értelmetlen és a józan ésszel ellentétes, vagy legalábbis teljesen valószínűtlen motívumok ekkora szerephez jutnak a paraszti ellenállás szervezésében. Hiszen józan ésszel átgondolva nyilvánvaló, hogy a földesurak nem fogják megmérgezni jobbágyaikat, hogy nem Nádasdy Lipót gróf gyújtotta fel Sitkét, — és teljesen valószínűtlen, hogy éppen egyetlen somogyi falucska kapjon határőri szabadságot, amit különben soha nem is kért. Az azonban, hogy e motívumok a gyanakvó parasztok között ésszerű formákban jelentkeznek, jól érzékeltetheti a földesurak előtt, hogy bár a bontakozó árutermelés során keletkezett konfliktusok jelentős részében kétségtelenül sikerült az ellentétet szabályozva azt a kitöréstől visszatartani, az alapvető konfliktust kiküszöbölni teljesen mégsem sikerült és az állandó fenyegetésként kitörésre készen továbbra is még sokáig ott lappang majd úr és paraszt érdekellentétének mélyén.

A potenciális robbanásnak, ha valószínűségében e szélsőséges helyzetek alapján kétségtelenül erősen túlbecsült, ám a válságra jellemzően, a földesuraknak immár rossz lelkiismeretét, vagy legalábbis elbizonytalanodását érzékeltető ilyen veszélytudata mintegy újabb alátámasztást kapott a közbiztonságnak a XIX. sz. első negyedében országszerte érezhetővé váló rendkívüli meggyengülésében: egyfajta népi banditizmusnak, a betyárvilágnak gyorsan és szélesen, szinte már egyetlen széles paraszti mozgalommá összeolvadva végbemenő kibontakozása által.

Az ellenállás tévútjai: a betyárvilág

Kétségtelen: a közbiztonság korábban sem állt erős lábakon Magyarországon: kisebb-nagyobb lopások, betörések, útonállások és rablások nem voltak ritka jelenségek és közben könnyen megesett az emberhalál is. A XIX. sz. fordulójától azonban egyrészt erőteljesen megnövekszik a bűnözők száma, másrészt megnövekszik a lehetőség és az alkalom is: a bűnözésben új motívumok jelentkeznek. A napóleoni háborúknak majd a szentszövetségi rendszer fenntartásának hatalmas újonc szükségletei és ugyanakkor a hadkiegészítésnek egyre szilárduló, a sorköteles — kivált a magát helyettes állítása által még megváltani sem képes szegény ördög — köré egyre erősebb és egyre jobban záró kört kiépítő rendszere szükségképpen nagyra növeli a katonaillesítés alól magukat kivonó fiatalok számát. Ez azonban éppen a hadkiegészítési rendszer kiépülése folytán

egyszersmind azt is jelenti, hogy az ilyen fiatalember már gyorsan a törvényen is kívül kerül, — ez pedig logikusan előbb-utóbb ennek megfelelő életmódra, végül is a társadalom szabályozott keretei közül való kilépésre is fogja kényszeríteni.

De ha e magyarázat helyességében nem kételkedhetünk is, a számbajöhető motívumok körét mégis ki kell egészíteni. Mert nemcsak a társadalmon kívülre taszító, hanem az oda vonzó alkalmak köre is megnő: a tőkés viszonyok kibontakozása megteremti a jómódú, otthonában némi pénzt, értéktárgyat, vagy egyáltalán értékes, kívánatos holmit tartó nemesurat, gazdag parasztot, árut tároló, vagy szállító kereskedőt és (részben e kategóriákon belül) megteremti a tőkeerős, nem egyszer kifelé a tisztességes polgár életét élő orgazdát is. Ami — ha kivált az Alföldön, melyet még ekkor is sűrűn járnak át a lopott állat gyors eltüntetésére kiválóan alkalmas, Bécs felé hajtott hatalmas marhacsordák, ahol követhetetlen a gyorsan tovább vitt ló, és ahol a hatalmas tömegű birkabőrt, vagy gyapjút felvásárló kereskedők ellenőrzése gyakorlatilag lehetetlen, hallatlanul nagyra fogja növelni, valóban már nagy üzletté is fogja tenni az állatlopást, — az ország más részeiben is meg fogja könnyíteni a bűnözés elterjedését. És harmadik, mindennél általánosabb motívumként meg kell látni azt is, hogy a feudális társadalomszerkezet átalakulása során a parasztság társadalmi emelkedésének igényei is, energiái is már egyre kevésbé szoríthatók be a paraszti társadalom hagyományos kereteibe: a betyárrá állásban, és a népi betyár-kultuszban egyfajta új, a kötöttségtől már szabad élet igénye is ütközik össze a társadalom által kínált szűkös lehetőségekkel: jobbik esetben a falurosszaság, végső fokon a betyárélet (jellemző módon a betyár szó eredetileg szabad munkavállalót jelentett), végül egyszerűen ennek az igénynek az adott társadalmi rendben belül szükségképpen bűnözésbe torkolló frusztrálódását is jelenti.

Az így létrejövő konfliktusok olykor már a katonailleség kiélesednek, kenyértörésre jutnak: az alföldi tanyavilágban olykor szabályszerű tűzharccal ostromolnak meg a hatóságok egy-egy tanyát, ahová a sorozásnak ellenálló fiatalok vették be magukat. Máshol azonban csak akkor tűnnek fel, amikor már szervezett bandák kezdik meg működésüket, eleinte apró-cseprő lopásokkal, később útonállástól, udvarházak megtámadásától, egész nyájak elhajtásától sem riadva vissza. Sokarcúan bontakozik ki a bűnözés, kibontakozása során hosszan felszínre vetve, országosan is híressé téve nem egy jeles rabló, betyár nevét és személyét is. Angyal Bandi, Zöld Marci: több, részben regionális, részben már az országos hírnév felé is tartó hírhedt betyár felszámolása ellenére is a banditizmus a hatóságok számára különösen aggasztóvá az 1830-as évek elejére válik: az ekkor támadó betyárbandák sikerei ugyanis egyrészt alkalmasak arra, másrészt így megszerzett népszerűségük körülöttük szervezheti meg az elégedetlen falusi elemeket. És elégedetlenségben, nyugtalanságban éppen ekkor nincs is hiány: részint az országgyűlésen az ellenzék rohamai a feudális viszonyok és az abszolutista belpolitika felszámolására (amire a Lovassy per, majd Kossuth és Wesselényi elfogatása lesz a kormány válasza), — részint az új úrbéri törvények körül országszerte kibontakozó paraszti nyugtalanság teszik feszültté a légkört. Érthetővé tévén, miért éppen ekkorra, ebben a légkörben, hangulatban válik — túlmenően bátorságán és ügyességén, mely leveréséhez az egész Dunántúlon át hajszoltan, végül katonai erő bevetésére készíti a hatóságokat — gyorsan országos hírűvé Sobri Jóska. Roppant népszerűsége, nevének a ponyván való halhatatlanulása és a még a halálát is kétségbevonó szívós életű mende-mondák azt mutatják, hogy a társadalomban — elsősorban a parasztságban,

de már áterjedve a városi-mezővárosi kispolgárságra is — a feudalizmus válságának további jellegzetes jeleként nemcsak, hogy kialakult az igény a modern népi hősré, — de azt is, hogy e hős már csak a társadalmi renden kívül, sőt azal szembenálló alakként képzelhető el. Hogy vele népszerűségben és hírbén versenyképes, sőt őt majd el is homályosító újabb betyárvezér már csak a 40-es évek közepére támadjon: immár az Alföldön, Rózsa Sándor személyében.

Kétségtelen azonban, hogy bármilyen oknál fogva szakadt is ki az egyes ember a társadalomszervezet keretei közül, a betyárságban végül is egyértelműen bűnöző lett belőle. Bűnöző még akkor is, ha a modern népi hős tömegigénye a kezdődő romantikának tömegekhez leszálló eszközeit is felhasználva csakhamar valamely hamis dicsfényt kezdett vonni alakjuk köré, és e dicsfénye csakhamar el is fedezte a hősök által végbevitt rengeteg közönséges bűncselekményt és brutalitást. Kétségtelenül a szegénység körében volt bizonyos nimbuszuk, — ami onnan is származott, hogy a szegény ember kifosztása már csak a várható haszon csekély volta folytán is nemcsak hogy kevésbé állott a betyárok érdekében (bár tudjuk, szükség esetén ettől sem riadtak vissza), hanem mint lehetséges informátornak éppen a szegényeknek bizonyos korrumpálásában váltak érdekeltté. A betyárok tetteiknek ilyen kedvező fogadtatása és megszipítése révén kialakuló képeben így nem a történeti valóság, mint inkább az az ösztönös ellen-szenv tükröződik, mely a parasztban a földesurak ellen mindvégig megvolt, — szinte csak a kitörésre alkalmas pillanatra várva.

Ha az uralkodó osztály a közbiztonság helyreállítása érdekében a XIX. sz. első felében szívesen folyamodik is a statárium, a „talponálló törvény” hirdetéséhez: a tetten kapott bűnözővel szemben a leggyorsabb és legradikálisabb eljárás, az azonnal végrehajtható halálos ítélet fegyverétől sem riadva vissza, — a rendszer válságát (és ennek egyik, már említett jeleként a földesurak rossz lelkiismeretét és félelmét) illusztrálva, jellemzőnek kell találnunk, hogy ugyanakkor éppen a legvéresebb és legszélesebb parasztmozgalmak esetén a hatóságok már nem merik vállalni a véres megtorlást, — de még az anyagi kártérítés következetes, a bosszúszomjas károsultak által valóban tájékozva követelt végrehajtását sem. A somogyi inszurgensek zendülésének leverésekor az udvar azonnal felfüggeszti Somogy megye statáriális jogát és maga Széchenyi Ferenc gróf főispán fogja vállalni a kártérítésért jajongó és megtorlást sürgető helyi kis- és középbirtokos nemesek meglehetősen brutális leintését. Ugyanígy a hatalmas felvidéki kolera-zendülés után sem következik be a közvetlen rémület hatása alatt álló helyi nemesek vágyainak megfelelő méretű, vérfürdőbe torkolló bosszúállás: a kiküldött királyi biztos által végrehajtani engedett 86 halálos ítélet csekélynek érzett számában a helybeli nemesség éppúgy (és nem is teljesen alaptalanul) az államhatalom belső bizonytalanságát látja tükröződni, mint 30 évvel korábban a somogyiak is ezt látták Széchenyi magatartásában. De tulajdonképpen óvatos az uralkodó osztály a kisebb helyi parasztmozgalmak vezetőinek, résztvevőinek megbüntetésében is: az engedetlen jobbágy legkézenfekvőbb és még törvényesen is minden bonyodalom nélkül alkalmazható büntetését, a kibecsültetést is már csak igen ritkán alkalmazzák és a hosszabb, de inkább rövidebb (és ezt ellensúlyozandó sokszor börtönnel súlyosbított) börtönbüntetések mellett a leghatékonyabb, mert legkevésbé költséges és a jobbágygazdaság tcherbírőképességét legkevésbé érintő megtorló eszköz így 1848-ig a testi büntetés: a bot, a korbács és a pálca marad. A törvény teljes szigora így végül is csak a társadalmon kívülre sodródott betyárok atomizálódott világára sújt le kérlelhetetlenül, — még mielőtt bekövetkeznék a banditizmusnak és a társadalmi-politikai ellenállásnak olyan, már a pa-

raszti mozgalom keretein is túlmenő közeledése, mint amilyen Olaszországban ekkorra már kialakulni látszott. A kisebb-nagyobb bünözők, betyárok számára így azután könnyen — bár nem is mindig indokolatlanul — terem a kötél, de emléküket, kétségtelen valódi szépszámú bűneiket elfelejtve és részben anekdotává szelidítve, csupán mint egy, a feudális renddel szemben álló magatartás emlékét, megőrzi a néphagyomány még akkor is, mikor testük már régen elporladt a faluvégi akasztófák tövében.

A jobbágyviszonyokat szabályozó intézmények válsága

Az urbárium, ill. az úrbéri viszonyok értelmezése körül elmérgesedett vitás helyzetek, — a fennálló rend, intézmények, magatartásnormák vélt, vagy valódi megrendülése, — a feudális társadalomszervezet hatóerejének csökkenésével e szervezet periferiáin vagy éppen rajta már kívül kivirágzó paraszti bünözés: az ilyen ingataggá váló alapon könnyen kirobbanó konfliktusok és az ezeknek együttes nyomán egyre érezhetőbben erősödő, az egész társadalmat egyre mélyebben átjáró feszültség elsimítására, intézményes megoldására a feudalizmus rendszerében, annak válságára a fenti jeleknél már nem kevésbé jellemző módon, az évek múltával egyre kevesebb lehetőség nyílik. Még a tisztán úrbéres viszonyokban előállt problémák esetén, és még a Magyar Királyságban sem, hol pedig a konfliktus megoldása, — lévén, hogy 1767-ben az úrbérrendezés során a paraszti és földesúri földek világos elhatárolása és a munka- és termékszolgáltatások világos és áttekinthető rendszerének a paraszti birtoklás alapegységeül szolgáló telek nagyságától függővé tétele itt már végbement — elvben viszonylag egyszerűen megoldható lett volna. Ám alig néhány, a mezőgazdasági árutermelés növekvő lehetőségeinek jegyében elmúló évtized után egyre világosabbá lett, hogy a birtoklás időközben, (vagy nem egyszer még 1767 előtt, de az úrbér-rendezéskor tudomásul nem véve) kialakult viszonyai ezeknek az egyszerű kategóriáknak kereteibe többé nem illeszthetők bele. A feudalizmus válságának, a rendszer bomlásának legkétségtelenebb jeleként a feudális viszonyok alapján álló, ezeket fenntartani, erősíteni kívánó utolsó nagy, átfogó rendszer és a ráépített jogszabályok a ténylegesen kialakult viszonylatoknak és a már belőlük kinövő problémáknak eldöntésére egyre nehezkesebben használhatók. Az úrbéri jog — az urbáriumnak konkrét kérdések kapcsán szükséges értelmezése, magyarázata — egyre áttekinthetetlenebb lesz és főleg egyre nehezebben alkalmazható. Pauly már a gabonakonjunktúra végén, a tízes évek utóján megjelent *Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae*-ja, éppúgy mint alig másfél évtized múltán Pfahler *Jus Georgicum*-a rendet próbál teremteni az időközben felhalmozódott kiegészítő jogszabály anyagban. Nem sok sikerrel: és hogy a fejlődés milyen erővel képes átalakítani és összebonyolítani az alig félévszázada még oly egyszerűen szabályozhatni vélt viszonyokat, azt végül is az úrbéri perek számának megnövekedése és ugyanakkor elintézésük roppant elhúzódnása érzékelteti. 1848 tavaszán pl. egyedül Vas megyéből 22 per fekszik a Helytartótanács előtt, 25 helység, valamint az egész pornói uradalom és az egész Őrség nevében; — közöttük nem egy már 10—15 éves múltra tekinthet vissza. Zala megyéből 29, Fejér megyéből 41 per vár elintézésre. Festetics gróf magukat 1799-ben megváltó muraközi falvainak az őket a válság visszafizetésével ismét jobbágy-sorra kényszeríteni akaró gróf ellen 1819-ben indított perében az uralkodói döntés után, — miszerint a per eldőltségig a falvak szabad állapotban maradnak — a Helytartótanács 1848-ig nem hoz ítéletet, — mintha maga is érezné, hogy az

egész rendszer amúgy sem tart már soká. S a kései feudalizmus kezdetben oly tiszta kategóriáinak 1848-ig e perek során még további összekuszálódását az effajta perek nagyrészének még az 1848 utáni, a neoabszolutizmus immár polgári szemléletű szakkiróságai előtt is sokszor évekig tartó elhúzódása mutatja, érvek és ellenérvek kifogyhatatlan és bizonyos szempontból mindkét oldalon jogosnak tűnő áradása közben.

E szempontból az egész rendszer válságát végső fokon az mutatja, hogy az úrbéri viszonyoknak a feudalizmus, az 1767-ben meghatározott jobbágy — földesúri viszony alapján álló újabb teljes rendezésére és — amint láttuk — az árutermelés kibontakozása során jelentkező problémáknak e feudális jogrendszer kereteibe történő szerves beintegrálására már kísérlet sem történik. Az 1790—91. évi országgyűlésből az intézmények reformálására kiküldött rendszeres bizottság úrbéri kérdésekkel foglalkozó munkálata magát a rendszert illetően még nem tartalmaz azt módosítani akaró érdemi javaslatot. A megyék részéről érkező javaslatok és hozzászólások egyelőre inkább a rendszer megmerevítése, visszafejlesztése irányában mutatnak: ehhez képest még jó, hogy az országgyűlés legáltalább átmenetileg, a majdani törvényes szabályozásig, az urbáriumot elfogadja, — hogy annak hatályát országgyűlésről országgyűlésre, egészen 1832—36-ig állandóan meghosszabbítsa. Ám 1828-ra, mikor az új bizottságok átveszik a közel immár négyévtizede heverő munkálatok gondozását, az úrbéri bizottság javaslatai már az úrbéres viszony fellazításának irányába mutatnak: mint még látni fogjuk, az úrbéri állományt és a hozzákötött jogosítványokat — ha óvatosan, még csak haszonvételnek tekintve is — gyakorlatilag már a jobbágy olyan tulajdonaként fogva fel, mellyel az szabadon rendelkezhet, és amely többé már nem is kerülhet vissza a földesúr tényleges birtokába. Az 1832—36. évi úrbéri törvények — ha a bizottság javaslatait nem emelik is törvényerőre — a kérdések megválaszolásánál, már szintén nem az urbáriumhoz lépnek vissza, hanem azon túl, előre: mégis csak lazítva az urbáriumban rögzített úrbéres viszonyokon. Deák ügyességének, ha egyelőre elvben is, de az úrbéres állomány haszonvétel jellegét már sikerül törvény szövegében is rögzíteni. Az így elfogadott elv gyakorlati következtetéseinek levonása a további országgyűlésekre marad, melyek az örökvltság engedélyezésén át azután 1844-re el fognak jutni már a paraszt birtokképességének kimondásáig is, országgyűlésről országgyűlésre fokozatosan lazítva fel és bontva le az úrbéres viszonyok egyre újabb meg újabb elemeit, — valóban egyetlen lehetséges — legfeljebb még így sem elég gyors és mélyreható — válaszként a gazdasági és társadalmi viszonyoknak az urbárium kereteit már szétfeszítő változásaira. És alkalmasan arra, hogy benne majd polgárosodó parasztok és polgárosodó nemesek törekvései paraszti és nemesi árutermelés ellentétes tendenciáinak körét végül is összekapcsolva összelálálkozhassanak.

Az, hogy a fejlődés minden efféle, a feudalizmus XVIII. századi kategóriáiban maradó rendszeres, merev szabályozás lehetőségén már mennyire túllépett, azt az úrbéri viszonyok ilyen szabályozására és ezzel megmerevítésére tett erősen elkésett erdélyi kísérlet viszontagságai mutatják. A nagyfejedelemségben ugyanis, ahol a jobbágyterhek: robot és termékszolgáltatások bizonyos, még 1769-ben kihirdetett, de csupán elvi szabályozásán túl valódi úrbérendezésre, tehát a jobbágyi földbirtoklás mértékének konkrét megállapítására, valamint ennek és a terheknek arányosítására és háztartásonként való rögzítésére már Mária Terézia korában sem került sor, a félévszázad múltán kénytelenségből végül is mégis megindított rendezés csakhamar a szabályozandó, megoldandó

problémák olyan, az archaikus birtokviszonyok és a rájuk épülő, ennek folytán különösen zavaros szolgáltatási rendszerek által még csak megsokszorozott tömegét veti fel, hogy az udvar már a ténymegállapító Cziráky-féle összeírás után jobbnak látja az egész kísérlet felfüggesztését és a jobbágyviszonyoknak végül is lényegében továbbra is szabályozatlanul hagyását. A falvak osztályozásán túl a telki állomány háztartásonkénti konkrét kiterjedését megállapító és így tulajdonképpeni szabályos telkeket kialakító urbáriumaiknak elkészítésére már nem került sor. Így maradt szabályozatlanul Erdélyben korszakunkon végig az úrbéri szolgáltatás mindkét fajtája: a valóságos napszámszolgálat, éppúgy, mint a termékszolgáltatás. A teleknagyság pontos megállapításának hiányában mindkét szolgáltatás az említett 1769. évi „Bizonyos punctumok” ellenére is gyakorlatilag továbbra sem állott általános, s főleg törvényben meghatározott arányban a jobbágytelek nagyságával. Megállapításuk a földesúr önkényétől függött, és mindennapos volt az olyan eset, mikor hasonló minőségű és nagyságú birtok után az egyik úrbéres háromszor annyi szolgálatra volt kötelezve, mint a másik. De ez Erdélyen belül is csak a magyar-földre volt érvényes, mivel a szászföldön a jobbágyok már csak tizedet adtak, a székelyföldön viszont, ahol a tizedet törvény tiltotta, éppen erre is hivatkozva, nagy volt a robot.

Természetes ezután, hogy az így oly sokáig szabályozatlanul maradt jobbágyviszonyoknak végül az 1847. évi III—XIV. tc.-ben végrehajtott szabályozása már csupán annak szolgálhatott bizonyítékaul, hogy ekkorra minden merev kategóriákra építő szabályozási kísérlet már régen elkésett ahhoz, hogy akár a jobbágyot, akár a földesurat kielégíthesse. Mert bár az úriszékek úrbéri ügyekben való illetéktelenségét kimondó XIV. tc. kétségtelenül eléje lépett a királyságbeli joggyakorlatnak, a jobbágytelkek és terheik nagyságát megállapító szabályok már amellet, hogy a földesúri érdekek meglehetősen egyoldalú nyers érvényesülését tükrözik, végül éppen ezáltal a problémák értelmes és eredményes szabályozásának, a feszültség a rendszer keretein belül történő levezetésének lehetetlenségét is mutatják. A törvény ugyanis visszanyúlva az 1819—20. évi Cziráky-féle összeíráshoz, ennek alapján az egész jobbágytelek kiterjedésének 3 ill. 4 kategóriáját határozta meg, majd minden megyére, ill. székre, kerületre vonatkozólag, ugyancsak az összeírásra hivatkozva, rögzítette az egyes osztályokba sorolt helységek számát. Ha ez persze az egyes helységek nagyságának ismerete nélkül nem mond is sokat, nem kevésbé jellemző, hogy a 4—10 kataszteri hold kiterjedésű szántó-, és 2—4 holdnyi rétterületből álló I. osztályú egész telek a szabályozott 2300 helységből több mint 1100-ban, a 6—12 kataszteri holdas szántóval bíró II. osztály is, mintegy 800-ban került bevezetésre; a 7—14 hold szántójú III—IV. osztályú telek pedig csak 400 helységben volt meghatározó. Ám a teher továbbra sem a birtoknagyságtól függött, hanem fordítva: a parasztot eddigi terhei alapján minősítették egész ill. töredék telkesnek, amit annál kevesebb kockázattal tettek meg, mert a szabályozás lehetővé tette igen jelentős korábbi jobbágyföldek allodiummá minősítését, tehát a földesúri földrablást. Nem véletlen, hogy az 1848-as erdélyi törvények már minden, a törvény meghozatalakor ténylegesen jobbágykézen levő földet úrbéri, tehát felszabaduló földnek tekintettek. A feudalizmusnak az a fajta fellazítása, mely a királyságbeli szabályozáshoz hasonlóan 1844-ben kimondta a nem nemes szabad ingatlanszerzését, ilyen körülmények között már csak egy igen keskeny — még a királyságbelinel is keskenyebb paraszti réteg számára nyitott bizonyos emelkedési lehetőségeket. Ráadásul végeredményben a kicsiny egész telkek a királyság legalább kétszer ekkora kiterjedésű egész telkeivel azonos robot- és termékszol

gáltatási terheket hordoznak. Olyan körülmény ez, mely — részben visszamenőleg is — világosan meghatározza majd az erdélyi — kivált a földesurával már semmiféle, még csak nyelvi, vagy vallásbéli közösségben sem élő román — jobbagyság különös elkeseredését és mozgalmainak rendkívüli dinamizmusát.

Földesúr és paraszt rendkívül egyenlőtlen eszközökkel és igen különböző alapállásból folytatott, korszakunk folyamán egyre erősödő harca az árutermelés lehetőségeinek kihasználásáért — a feudális rendszer éppen e lehetőségek kapcsán kibontakozó, majd elmélyülő válsága és a parasztság emelkedési törekvéseitől siettetett és erősített rohamos fellazulása, — ennek során földesúr és paraszt konfliktusának kiéleződése, melyben nyilvánvalóvá válik, hogy a feudalizmusnak nemcsak restaurációja lehetetlen, de már modernizálása, felbomlásának megállítása és szabályozása is csak ideiglenes eredményeket hozhat: ezek az összetevői annak a fejlődésnek, mely a nemesség átalakulásával immár összefonódva, a paraszti társadalomszerkezet átalakulását elindítva és meggyorsítva 1848 tavaszára a parasztságban is létrehozta a polgári forradalom ha még nem is kezdeményezésének, de a már végbement politikai átalakulás helyes felhasználásának előfeltételeit.

A paraszti életmód változásai: a ház

A kor parasztsága utjának-ábrázolásának ilyen természetű leegyszerűsített, sematikusnak tűnő volta ellenére is — alapjában valóban a fenti séma szerinti kialakulását végző fokon a paraszti életmód átalakulásának egyes, e folyamatba szervesen és természetesen, — sőt *így* csak ebbe a folyamatba — beilleszkedni képes jelenségei is bizonyítják. Mert — immár konkrétan részletezve — e folyamat olyan fontos összetevői, mint az, hogy a mezőgazdasági árutermelés lehetőségeinek kibontakozása során valóban pénz jutott a paraszthoz; hogy ennek során a parasztság egyre szélesebb rétegei valamilyen formában, ill. bizonyos határig már kiléptek a feudalizmus kereteinek közvetlen szorításából: összegezve, hogy tehát szoros korlátjai ellenére is megindult és jelentősen előrehaladt a parasztság polgárosodása és a feudalizmus jobbágy és zsellér kategóriái mögött már felbukkantak és egyre határozottabb formát öltöttek a falusi kispolgár, a kisparaszt és az agrárproletár: immár egy polgári társadalomszerkezet parasztságának körvonalai: — mindez világosan meglátszik részint a paraszt általános magatartásának, részint a paraszti életmód két, az ilyen változásokra viszonylag élénken reagáló elemének: a lakásnak és főleg a viseletnek átalakulásán. Ha képünk egyelőre az e kérdésekkel elsősorban foglalkozó néprajz kutatási területének döntően a magyar etnikumra korlátozott volta folytán az egész országra egyik vonatkozásban sem terjedhet ki, a változás jegyeit már a területileg kétségtelenül legszélesebben kiterjedt és legdifferenciáltabb magyar etnikum esetén az általánosítást is lehetővé tevő mértékben találhatjuk meg. Mégpedig a dolog természetéből következően immár nemcsak a sajátlagosan paraszti: a falusi nem nemesi agrárnépesség szintjén, hanem a vele azonos anyagi, vagyoni helyzetben élő kisnemesség hatalmas tömegeinek esetében is.

A lakást illetőleg legnehezebb a ház változásainak megragadása és főleg időhöz kötése, hiszen a ház az ország különböző tájegységein már csak a helyileg rendelkezésre álló építőanyagok különbözőségétől is befolyásolva meg lehetőséget eltéréseket mutathat és a nagyszámú ránk maradt kortársi leírás, ill. a még álló régi épületeken végzett utólagos felmérések eredményeinek összegezésére és főleg sajátlagosan történeti, társadalmi-gazdasági összefüggésű fejlődésükben

való ábrázolásra jóformán kísérlet sem történt. Így tehát itt legfeljebb bizonyos tendenciák általános megjelenéséről beszélhetünk — sokban inkább a hipotézis jellegével.

A kor paraszti épületeinek építési módja hagyományosan sokféle: alapvetően korszakunkban is természetesen a rendelkezésre álló olcsó nyersanyag függvénye. Fában szegény, homokos sík vidéken szegényebb helyeken általában összeguzsolt gerendák közé feszített deszkával bevert földfalat készítenek, máshol ugyancsak hasonló körülmények között, nem csekély leleménnyel megdolgozott sárból tapasztott, rakott falat emel a paraszt. Igényesebb házat már vályogblokkokból készítenek; korszakunkban az Alföld módosabb parasztjainál a téglá is megjelenik. Ám az Alföldön és a Kisalföldön, vizes nádas területeken még nádházat is épít a paraszt, és a nádfalat ugyancsak sárral tapasztja be. Elsősorban már a síkságok és az erdős vidékek: a földházak és a faházak vidéke közötti övezetben: a Dunántúl nagyobb felében, az Alföld peremvidékén és az erdélyi Mezőségben megjelenik a karóvázra fonott vesszőfal, amit sárral tapasztanak be. Az erdős vidékeken: Vas, Zala, Somogy, Baranya erdőborította tájain, a Palóc-földön és Erdélyben, ott kivált a Székelyföldön: tájakon, ahol ekkor még bőven van faanyag, a parasztház építőanyaga is a fa lesz. Részben a boronafal rakásának különböző változatos helyi technikájával, részben azonban — ott, ahol a földesúri tilalmak már lezárják az erre alkalmas faanyagot szolgáltatni képes erdőket — zsilipeléssel összeillesztett deszkafalakkal. Fából épít, etnikai különbség nélkül, a hegyvidék minden parasztja, pásztora, — a követ azonban a magyar paraszti építészet általában — már csak a fejtési technika szokatlan vagy ismeretlen volta miatt is — nem szereti. Csak az erdők pusztulása, a faanyag egyre érezhetőbb hiánya következtében fanyalodik rá, miután előzőleg néha inkább még sövényfallal is próbálkozik. A Balatonfelvidék, a Mátra, a Bükk, a Hegyalja és Erdély magyar paraszti kőépületei így általában inkább a szükség, mintsem valamely magasabb építési igény termékei, — bár ott, ahol (mint pl. a Balatonfelvidéken) réteges, tehát könnyen kinyerhető kőanyag áll rendelkezésre, már régtől fogva figyelemreméltó helyi paraszti kőtechnika is kialakult. Föld, fa, nád, sövény, kő: az e természetes építőanyagok felhasználásával kialakított, ma már alig fellelhető, vagy csak rekonstruálható szerkezeti megoldások gazdag változatai azt bizonyítják, hogy egyes tájak népi építészeti műszaki tudása: anyag- és szerkezetismerete olykor igen magas fokot ért el.

A parasztházak alaprajzában e korszakra már csak két, még ekkor is a fűtőberendezés különbsége szerint elváló nagy alaptípus marad meg: a kelet-európai belső kemencés (egy tűzhelyes) és a külső fűtésű, középmagyar (kemencés) ház típusa. A fűtőberendezés ilyen különbségei persze a ház belső tagozódásának, a házszerkezet differenciálódásának részint rendező tényezői, részint függvényei is. Az egy tűzhelyes ház kezdeti alaptípusában egysejtű, egy helyiséges (korunkra azonban általában már legalább pitvarral bővült) ház, melyben az egyetlen tűzhely a kemence: ez a tűzhelyegyüttes teljes funkcióját ellátja. A külső fűtésű középmagyar (kemencés-kályhás és tűzhelyes) házakban viszont a kétféle fűtési funkció már külön helyiségben jelentkezik: két osztatú, differenciálódott szobás-konyhás ház igényeinek felelve meg.

A két háztípus, ill. a típuson belüli változataik területi elterjedésüket illetően jellemző módon nagyjából egybeesnek a századelő mezőgazdasági konjunktúrájából kinövő paraszti árutermelés lehetőségeinek területi érvényesülésével. Az archaikusabb, kelet-európai belső kemencés (egy tűzhelyes) típus elterjedésének határa ugyanis már Nyítrától keletre kezdődve a zárt erdőterület övezetében

majd az árutermelésből legtovább kieső keleti országrészekben: a Sajó torkolatától a felső Tisza vidéken, Szatmáron, a Szilágyságon, Bihar keleti hegyvidékén át húzódva ér le a Székelyföldre. E területen belül az Alföld északkeleti szegélyén és főleg Erdélyben a típusnak ún. „cserepes” (kandallós) fűtésű igen egészséges szellőzést biztosító válfaja alakul ki nemcsak a magyarok, hanem a románok között is. Jellemző, hogy ennek az archaikus típusnak e területen kívüli válfajai közül a délnyugat dunántúli göcseji és őrségi típusok ekkor már eltűnőben vannak; Hevesben és Nógrádban pedig a „palóc” típusú házak a füstelvezetés kürtős módszerének bevezetése során modernizálódnak.

Az ország többi területén a középmagyar háztípus (ezen belül a néprajz az alföldi-kisalföldi, alsódunántúli és középdunántúli háztípusokat különbözteti meg) fejlődése ugyan szintén egy egysejtű, bár már kemencés típusból indult ki, a fejlődés során azonban egy ebből szervesen elkülönülő, ugyancsak tüzelős helyiséggel, konyhával bővült: láthatólag a ház funkcióinak — nyilván az igények hatására bővülő — differenciálódási folyamatában. A XIX. sz. első felére így az ország nagyrészen már ez a két-, és a jobb módúaknál a három helyiséges háztípus lesz az általános: szobával, konyhával, kamrával, — a paraszti familia bővülésének megfelelően bővülni is képesen. E háztípus archaikus formáit körültekintően jellemző módon már csak az elmaradottabb délkeleti Dunántúlon: Somogy, Tolna és Baranya egyes, a forgalomból kieső vidékein: a Zselicségben, az Ormánságban találhatjuk meg. A középmagyar ház ilyen átalakulásának útján figyelemreméltó, hogy a füsttelenítés kérdését, mely már a ház ilyen, részekre tagolódásának is egyik legfőbb hajtóereje volt, legsikeresebben az Alföld éppen korszakunkban rohamosan benépesülő, bár saját építészeti hagyomány nélküli területén oldotta meg a nép, — ezzel együtt egész életmódjának is jelentős változásával, színvonalemelkedésével. Oly tanulságként, mely területi egybeeséseiken, ill. a ház így kialakult sajátosságain át a fejlettebb háztípusok és az árutermelési lehetőségek kapcsolatát legalábbis valószínűsíti és a ház szerkezeti differenciálódásának a tüzelőberendezés átalakulásával összefüggő folyamata mögött e sajátos, autonomnak vélt néprajzi jelenségnek a gazdaság és társadalom átalakulásával, a lakással kapcsolatos életmód által meghatározott igények átalakulásán át létrejött szorosabb kapcsolatát érzékelteti, vagy legalábbis sejteti.

A ház ilyen belső szerkezeti változásaival párhuzamosan a XVIII. sz. végétől meginduló nagy gazdasági fejlődés természetesen lassan: a paraszti árutermelés kibontakozásával, a népi építészeti egyéb területein is érezhetővé válik. Már a század elején a munkamegosztás fokozódásának következtében a hagyományos falusi barkácsolók mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a hivatásos építőmesterek is: munkájuk nyomán is immár nemcsak alaprajzban fejlettebb, de már az építőanyagokra és szerkezetre nézve is egyre időtállóbb, szilárdabb alapozású, jobban megépített formás falusi lakóházak és gazdasági épületek keletkeznek. Zárt beépítés esetén országszerte a tűzveszélyek csökkentésére megkezdik a kémények falazását; vannak adatok a jobb módúak különben nem fából épült parasztházainak padlózására is. A Balatonfelvidéken az átlagos helyzetű jobbágy háza már kőből van, de még nádfedeles; háromosztatú, — éppúgy, ahogy Hatvanban az 1/4 telkes jobbágyoknak, vagy a tiszántúli parasztnak vályogháza is ugyancsak három osztatú és nádfedeles; az ablakok négy apró üvegtáblával fedték. A házakhoz a gazda vagyoni állapotától függő toldalékok, gazdasági célú melléképületek csatlakoznak: istálló, kocsiszín; a jobb módúak udvarán éppenséggel istálló, szekérszín, pajta, fahidas, kőől együttese emelkedik;

krumpliverem nyílik; egyes helyeken, különösen zsúfolt települési szerkezetben, a háztartásban maradó ifjabb nemzedékek számára a főépülethez hozzáépített kisebb házakat is találhatunk.

Az elsősorban az árutermelés által erőteljesebben érintett vidékeken már korábban megfigyelhető volt az úri építkezés egyes formai elemeinek elkésztet megjelenése a kisenemesség és a vagyonosabb parasztnak házáin, — még pedig immár nemcsak a különben is nagyon elterjedt, vakolatból húzott felületi dekoráció, hanem immár új architektonikus elemek formájában is. A folyamat részint a rendelkezésre álló mintáktól, részint a terület az árutermelésbe való bekapcsolódásának idejétől is függ. A Sajó, a Boldva és a Hernád völgyében látható gazdag és változatos alakítású barokk és copf-jellegű parasztházak, — ugyanúgy ahogy Eger, Győr, vagy Sopron környékén, a Csallóközben, vagy a Szigetközben is barokk, Pápa, Szombathely, vagy Sárospatak környékén, a Hegyalján copf-stílusú díszítő elemek megjelenése a különben hagyományos formájú parasztházakon azonban sokáig inkább a közeli város nagy épületeinek hatását, mint a falu az árutermelésbe történt bekapcsolódásának idejét mutatja. A klasszicizmusnak a falusi építészetre a nagy stílusok közül legjellegzetesebbnek és legelterjedtebbnek bizonyuló, már az architektúrát is megváltoztató, befolyásoló hatása azonban már annak a nagy változásnak jelzése, amit a falu építészetében a mezőgazdasági árutermelésnek e stílus uralma által jelzett kora hozott a parasztnak számára is. A nyugati Dunántúl, a Balaton felvidék köépületein éppúgy, mint szerte a földből, sárból építő rideg Alföldön, vagy általában is a nagyobb kereskedelmi központok környékén ui. a század első felében egyre sűrűbben jelennek meg a parasztházakon is a klasszicizmusnak — nem utolsósorban nyilván a stílus egyszerűsége, olcsósága, így könnyen utánozható volta következtében is kedvelté váló — de már architekturális jegyei: talán elsősorban a stílusra oly jellemző, a falusi építők által is elsősorban átvett tornácok. A tornác funkcionálisan persze régebben sem volt ismeretlen a népi építészetben — hiszen a védett munkahely bizonyos bővülését jelentette: de a korábbi építészetnek a falakat kőből vagy téglából kellett falaznia, ami az alkalmazást kétségtelenül korlátozta. A klasszicista oszlopok azonban ezt a nehézséget kiküszöbölték: az egyes áthidalást fából is lehet készíteni, az oszlopok nyitott állásúakká lesznek, így a tornác is nyitottabbá, könnyedebbé válik: a jobbmódú nemesi kúriák portikuszainak hatására most a falusi tornácok is kiugranak a ház tömegéből, hangsúlyt adva a bejáratnak. Persze a stílus megvalósítását, ill. a megvalósítás minőségét nagyban korlátozzák az építetők anyagi viszonyai, de az igény erejére jellemző a korlátokat áttörni akaró lelemény, vagy éppen a tökéletlenség is. Mert van ahol persze csak a régi tornácok farúdjait takarják be szalmával és ezt sártapasszal vastagítva majd meszelve érik el az oszlopszerű hatást, máshol még timpanon is kerül a tornác fölé, ha olykor csak rossz utánzataként is az igazi timpanonnak: kifalazás helyett primitív fapárkányzattal, túl magasra szorult timpanonnal. A tornácok technikai megoldása, megformálása különben a primitív építészeti tudás mellett (vagy talán éppen ezért is) igen változatos: alig találni egy-egy faluban azonos megoldásokat; — a jász szabadparasztnak házáin a tornácok léptéke helyenként már éppen túl igényessé is válik.

A ház, — általában az építkezés — változásával összhangban áll a paraszti munkaeszközkészlet gyarapodása is. Az árutermelést folytató borteremelő, fejlett balatoni felvidéken, ahová a 30-as években már importálni kell a gabonát, a jobbágy és zsellér hagyatéki leltárakban előnyomulnak a kisipari, sőt már a gyáripari termékek; töredéktelkes jobbágyok és zsellérek kamráiban sokféle és

differentiált gazdálkodásra valló eszközöket találunk, egyre többet vasból. 1847-ben egy a balatoni felvidéken, Reziben elhalt házas zsellérnek, — kinek földdel, szőlővel és házzal való ellátottsága kb. azonos szintű lehet a még bemutatandó hatvani negyedtelkesével — hagyatékában szekercét, láncot, szánt, vésőket, fúrót, vasfazekát, káposztás hordót, rostákat, szitákat, prést, eketaligát, boronát, hét, összesen 53 akós hordót, ecetes hordót, csöbröt, kapákat, kaszát, fűrész, gyékényvágó vasat, és vaskapesot írnak össze. De ugyanígy a francia szociológus Le Play által (valószínűleg Horváth Mihály adatszolgáltatása alapján) 1846-ban megvizsgált 1/4 telkes hatvani jobbágnak udvarán, színjében is 4 kerékű szekér és 2 szán állt; eke, henger, borona, csép sorakozik 2 ásó, 3 kapa, kasza, sarló és 2 igavonó ökréhez való járom, 2 fejsze, 2 balta mellett; véka szolgál a gabona mérésére, 6 vászonzsák a gabona és a liszt szállítására és nagy hombár a tárolásra. Egy ötöd hektárnyi szőlő borának pedig préselésére 1 sajtó, tárolására faedények és hordók szolgálnak; 100—150 literes hordóban káposztát tart a gazda. Hatvan és Rezi persze csak kiragadott példák, de általában is megállapítható: a paraszti hagyatékok, összeírások tanúsága szerint a paraszt, természetesen gazdasága jellegének megfelelően, akkorra már mindazon, meglehetősen differenciálódott eszközkészlettel rendelkezik, mely egy gazdaság viteléhez szükségesnek bizonyult: ha kétségtelen is, hogy eszközeit, kivált a vasból készületeket még akkor is nagy becsben tartja, ha azoknak állapota avittas, ócskás.

És kétségtelen az is, hogy az úrbéri státusát tekintve legfeljebb közepes módú jobbágy, vagy csak kis szőlővel ellátott zsellér vagyona is már meglehetősen értékes — még ha az infláció szerepét leszámítjuk is. 1811-ben egy féltelkes jobbágnak csak szőlőbeli hagyatéka 3640 forintot ér, 1819-ben egy, a Keszthely melletti Cserszegtomaji hegyben levő hagyatékot: szőlőt, présházat és hozzávaló felszerelést 2044 forintért árvereznek el; 1831-ben egy zalaszántói féltelkes hagyatékát ugyancsak 2167 forintra becsülik, 1834-ben egy meszesgyöröki házas zsellér hagyatékát 1184, 1845-ben egy féltelkes zalaszántói jobbágyét 3000 forintra becsülik. 1834-ben csak a jobbágytelek ingatlan értékét már 800—2000 forintra tartják, hozzátéve, hogy örökváltság alapján ez az érték 2—3-szorosára nő. És hogy mindennek alapján már a parasztok között is megjelenik a tőke. azt ugyancsak a hagyatékok mutatják. A XVIII. sz. végén 1785-ben egy féltelkes kisparaszt 136 forintot tart kihitelezve 3 embernél és további 20-at 4 személynél; 1824-ben egy jobbágnak összesen 980 forint „kamatlehetősége” van.

A házak belsejének elrendezése az egyre egységesező háztípus adottságain belül nagyjából már az egész országban azonosnak látszik. A szobában a Dunántúlon éppúgy, mint az Alföldön vagy a Palócföldön sarkos elrendezésben állnak a bútorok: egyik sarokban az ágyi ruhával magasan megrakott ágy, másikon a két fal mellett, néha a harmadik falra is átnyúlva húzódo padoktól körülvéve az asztal; a berendezést, ahol a hely engedi, láda, vagy később kommod egészíti ki, a falon pole, vagy téka, üvegnemű, vagy díszes eszerpedény, a módosabb házakban képek. A kamrában, mely sok helyütt már a nők lakóhelye, ágyak vannak és valamilyen ruhatároló alkalmatosság; ezt a kamrát a konyhával közös kemence fűti.

A berendezés maga, már a külső dekorációhoz hasonlóan, gyorsabban változó elem: ha nem is funkciójában, hanem (és annál inkább) megjelenésében. Az árutermelés, a paraszthoz leszivárgó pénz hatása itt viszonylag hamar megindít egyfajta átalakulást, mely a berendezés díszesedésében, modernizálódásá-

ban nyilvánul meg, — ha a változás ugyanakkor nem is tökéletes: régi és új sokáig él még együtt térben és időben egyaránt. A változás kezdetei itt is visszanyúlhatnak csaknem a XVIII. század közepéig, általános tömeges jellege azonban térben és időben egyaránt az áruterelés előrehaladásától függően a XVIII század végétől bontakozik ki. A Dunántúlon, a balatoni felvidéken már a XVIII. század végén megjelenhet a festett bútor: kék karszék, sárga láda, fekete tálal szerepel a leltárakban, az 1790-es években már fiókos sublótról, sifonérről is hallunk, terjed a kétajtós szekrény is. A Tisza vidéken 1810 körül még nem igen használnak asztalos csinálta bútort, kivéve az archaikus ládaformájú szökrényt, amit szlovák parasztok hoznak és gabonáért cserélnek; még kecskelábakra fektetett falapon áll az ágy, előtte bevert lábú, támla nélküli pad; az asztal alacsony, egyenes lábú, fiók nélküli. A 30-as évekre azonban a gazdagoknál már itt is felváltja a szökrényt a tulipános láda; gombos nyoszolyáról hallunk, saroklócáról, támlás karszékről, az új bútorok már éppúgy asztalosmunka termékei, mint ahogy a házak maguk is hivatásos építőmesterek munkái. Az új bútor emellett festett, virágdíszes. Egy ilyen, a parasztság általános emelkedésétől már elválaszthatatlannak látszó változás után továbbfejlődve, a 40-es évek végére a gazdagoknál már nagyméretű lesz a láda, a korábbi kis tulipános ládák most már a szegényeknél tűnnek fel, itt is kiszorítva a szökrényt éppúgy, amint a gombos nyoszolya a szegényeknél is általánossá válik, — bár a többi darab már itt sem mindig régi fajta, részben házimunka. Ekkorra, 1846-ra, Le Play már a hatvani 1/4 telkes parasztnál is festett bútorokat talál: ágyakat, padokat, székeket, tálal, ládát, — sőt a két, négyszemű üveglablak fatáblái is festettek, éppúgy, mint a konyhában is festett az edénytartó fapalc. A fapalcon pedig, tehát immár a paraszti háztartásban is megjelennek a díszesebb, csak a század elejével készülni kezdő mázas technikájú tányérok, edények is. Már 1824-ben egy Keszthely környéki féltelkes jobbágy hagyatékában 8 fehér cifra korsó, egy zöld magas korsó, 12 fehér mázas cifra tányér és egy ugyanilyen levesestál, 9 festett tányér és 4 festett tál, 4 fatányér fordul elő; egy másik jobbágnál ugyancsak fehér mázas cifra tányérok, tálak és korsók lógnak szegekre akasztva. A falakat sok parasztházban már üvegeképek (Hinterglasmalerei) díszítik, van ahol 4—5 is. De Le Play Hatvanban is nagy mázas cseréptálakat, 12 közönséges cseréptányért (rózsaszínű zománcsal), 3—5 mázas cserépbögrét, csuport vehet számba. S a változás üteme gyorsuló: a forradalom előestéjén egyes helyeken már eltűnik a festett bútor is, hogy helyére a polgári empire egy népies változata lépjen. Az elmaradott és a mezőgazdasági áruterelésbe be még nem kapcsolódott vidékeken persze mindez a változás is késik: a tulipános láda Baranyában csak a XIX. század második felében veszi át a szökrény funkcióit, a palócoknál még később; s míg Hódmezővásárhelyen az 50-es évekből valók az utolsó festett bútorok, a palócoknál még csak ekkor jönnek divatba.

A paraszti viselet változásai

Így változik meg a XIX. század első felében — nem kevésbé érzékletesen fejezve ki az általános változás menetét és tendenciáit — a paraszti viselet is. Időbeli éles határvonalakról természetesen itt sem beszélhetünk: már csak az áruterelés lehetőségeinek a ruházati átalakulás alább ismertető területi különbségeiben is jelentkező, időben eltérő érvényesülése is ezt igazolja. De ha az átalakulás nem egy jegyével már a XVIII. század közepétől kezdve is találkozzunk, kétségtelen, hogy — továbbra is összhangban a gazdasági és társa-

dalmi átalakulás menetével — tömegessé és általánossá e jegyek, valamennyi forrásunk egybehangzó tanúsága szerint, kétségtelenül most válnak. És nemcsak a ház esetén: itt is nemcsak a szó jogi értelmében vett parasztság, hanem az egész falusi agrárnépesség vonatkozásában is, — ezen belül a paraszti sorban élő nemesek egyre csekélyebb, már csak apró rangjelző különbségekben érvényesülő megkülönböztetésével. A XVIII. század végétől kezdve ugyanis az agrárnépesség mind női, mind férfi ruházata fokozatosan eltávolodik attól a viselettől, amelyre még a természetes gazdálkodás, ill. azon belül a ruházati önellátás volt a jellemző. Megváltozik mindenekelőtt az anyag: az árutermelés révén befolyó pénz és bővülő választékkal a parasztig lehatoló kereskedelem háttérbe szorítva a korábbi házi vásznat és a szűrposztót, a paraszti viseletbe is beviszi a tőkés textilipar finomabb, immár színes anyagait: a falusi szűrposztó helyére lépő kék-, és színes mintás karton, selyem és gyolcs árukat. Férfiaknál elsősorban télire és ünneplőre elterjed a kék posztónadrág csizmával, a dolmány, ill. a mándli: utóbbi az előbbinek díszítésével gazdagodva, előbbi pedig utóbbinak alakját véve át, — a legtehetősebeknél pedig már a posztóköpenyeg is megjelenik.

Ezzel együtt megindul a viselet formáinak átalakulása is: a könnyebb anyagból készülő ruhadarabokhoz már többféle anyagot használnak fel; elterjednek a bővebb, ráncosabb, lengőbb formák: a bő sok szoknyák, lobogós ingek, gatyák divatja köszönt be. Ugyanakkor az anyagok megváltozása révén általában a viselet színesebbé, de emellett díszítettebbé s cifrábbá is válik: a zsinórzat, fémgomb, csipkeszalag megjelenik a kor új paraszti ruhadarabjain is. Persze az így végbemenő változás — már itt utalnunk kell rá — nem jelenti a régi háziipari anyagok teljes és gyors elhalását, a régi viseletek radikális megszűnését. A parasztság tömegei között még sokáig élnek a házilag előállítható anyagok, elsősorban a vászon, vagy az olcsó szűrposztó; az ing és gatyá viselete még sokáig elterjedt maradt, hiszen sokan télen is gatyában járnak, (a nagy hidegben esetleg kettőt húznak fel egymás fölé), vagy bőr, máshol esetleg szűrposztó nadrágban. A szűr és a guba ugyancsak általánosan elterjedt viselet maradt, néha télen is ezt hordják a bunda helyett. Az asszonyok viselete, már csak azért is, mert olcsóbb anyagokból készül, hamarabb alkalmazkodott ugyan a divathoz, — a hagyományos viselet azonban itt is sokáig továbbélt. Mind a férfiaknál, mind az asszonyoknál elsősorban a vagyoni helyzet különbségei által — néha a hagyomány áttételesen is érvényesülő befolyása alatt — meghatározott ütemben adva helyt az újnak, általában az új beszerzések, az ünneplőruhák esetén kezdve meg az új anyag, forma és ezen át az új divat átvételét.

A viselet átalakulásának ilyen menete szinte minden vonatkozásban összegeződve jól követhető annak a parasztcsaládnak életében, melyet Le Play már idézett 1846. évi hatvani felmérésében ismertünk meg. Az 1/4 telkes hatvani jobbágy, noha az asszony évi 113 napot tölt el kendermunkával és varrással, a család ruházatát már csak 25%-ban tudja természetben fedezni, készpénz jövedelmének pedig 39%-át költi ruházatkódásra. Vagyonának készpénzre átszámított összegében azonban a ruházat csupán mintegy 7,5%-ot tesz ki. Különbözőben ebben a sok szempontból tényleg átlagos színvonalúnak tekinthető parasztcsaládban 1846-ban, a polgári forradalom előestéjén, a paraszti viselet átalakulásának is már meglehetősen előrehaladott stádiumában, a gazda hétköznapi ruhátára vászonból készült 6 ingből és 4 bő gatyából, kapcákból, valamint hűvösebb időre ócska posztómellényből áll: ezt csizma, kalap, ócska szűr, pirossal szegett fehér posztó, — télire egy öreg suba egészíti ki. Vasárnapra ellenben

már fémpitykés kék posztó ruhába öltözik (mellény, szoros, zsinóros-szegélyes magyar nadrág), huszáros csizmát húz, fekete kalapot vesz és hegyibe ünneplő báránybőr subát. Feleségének fehérneműje 6 ingből és 4 alszoknyából áll, hétköznapra elviselt ünneplőjét használja. Ünneplő ruhatára kartonszoknyát, karton- vagy selyempruszlikot, karton nyakbavalót foglal magába, — télire félhosszú, pirossal szegett báránybőr ködmönt és ugyancsak már kékposztó kartonbélésű ujjast, posztó pruszlikot vesz magára. Van csizmája, nyárra sarkos cipője és harisnyája. Hasonló jellegű a nagyapa és a 3 gyerek ruházata is.

A főtendencia ilyen érvényesülése mellett a ruházat változásaiban az árutermelés hatását igen jellegzetesen és konkrétan mutatják a változás megjelenésének időpontjában, méretében és jellegében mutatkozó területi eltérések. A kutatás e kérdéseket ugyancsak elsősorban a magyar etnikum, ill. a mai államterület vonatkozásában vizsgálta, az összefüggés azonban így is nyilvánvaló. A változás legkorábban és legerősebben azokon a területeken jelentkezik, ahol korszakunkban részint a népességszám növekedése, részint pedig olyan jelek, mint a népi építkezés átalakulása különös hangsúllyal utalnak a paraszti árutermelés lehetőségeire. A viselet átalakulásában ugyanis egyrészt az alföldi mezővárosoknak, ill. a kiváltságolt kerületek szabadparaszti lakosságának, másrészt az északnyugati Dunántúlnak és a Kisalföldnek paraszti viselete az, mely a magyar paraszti ruházat általános fejlődésének élén áll. A paraszti polgárosodás jellegzetes viseleti velejárói: a posztóruha, ezüstgomb, ezüstsarkantyú, posztóköpenyeg, mándli, rékli, gyolcsing, gyolcsigatya, suba, csizma e területeken jelentkeznek először és válnak a paraszti viselet egyre inkább terjedő elemeivé. És az 1850-es évek elejének nyilván legalábbis a 40-es évek második felére is érvényesnek tekinthető leírásai is e területekről szólva emelik ki a paraszti immár kispolgárosodásának olyan jellemző jegyeit, mint a Jászkunságban, vagy Makón a női viselet roppant megdrágulását: a bokáig érő, finom kelméből készült szoknyákat, vagy a napernyőt, finom glasszé kesztyűt és csipkés batiszt kendőt a kecskeméti „pórhölgyek”-nél. Ugyanez áll az áruterelésben a bécsi piachoz való közelség miatt igen kedvező helyzetre szert tett északnyugati Dunántúlra és a Kisalföldre is. Sopron megyében „a közrendű nép a bámulásig affectálja a piperét” — írják 1823-ban; — 10 évvel később már a Répce mellélen a jobbágyok és majorsági zsellérek asszonyai között olyanok vannak, „kik viseletben a birtokosabb nemes asszonyoknak a legkevesebbet sem engednek”. „A gabonapiacokat közel érezzük: ellenben mindenféle fényűzés, pazar pompázás és valami csak ezek kíséretében az erkölcsökre és életmódra is járni szokott, itthon vagyon.” A posztóruha az egész északnyugati Dunántúlon és a Kisalföldön is elterjedt, — vászonruháról, rövid derekú ingről, boeskorrról itt már nem igen beszélnek a kortársak. Az ünnepi öltözet kellékei közül annál sűrűbben fordul elő a gyolcs, a patyolat, és muszlin: fehér, hímzéssel kivarrott ingről olvasunk, kivarrott fehér vállkendőről, kivarrott fejkendőről; a selyem, sőt a szintjatszó-selyem a kedvelt női ruhaanyag. És meglátjuk ennek a gazdag öltözködésnek nyomait a Dunának mint fő szállítási vonalnak mentén végig, a szőlőbirtokos és Pestre gyümölcscsel kereskedő, valamint hajós szállítást vállaló nógrádverőceiek viseletén éppúgy, mint Tolnából a bölcskeieknek a kisalföldiekével rokon ruházatán. Megjegyzendő, hogy a verőceiek esetén a kortárs a sok drága ruha szemrehányó emlegetése mellett sorolja fel a „sok és csinosabb ízlésű építések”-et és a „jó életet”: jó szemmel mutatva rá ezzel az életmód végül is oszthatatlan voltára és mindezeknek az áruterelés lehetőségeivel való kapcsolatára.

Ugyanakkor a — mint láttuk — népességszámának gyarapodásában is

megakadt, sőt itt-ott már elért életszínvonalának fenntartásában a születéskorlátozáshoz is folyamodó olyan régióban, mint a délkeleti Dunántúl (Somogy, Baranya), vagy akár a Göcsej, vagy az Alföld és a hegyvidék peremén húzódo, ugyancsak stagnáló lélekszámú tájon, a palócoknál és a matyóknál a viseletek is sokkal archaikusabbak és differenciáltabbak, — mindennekelőtt pedig előállítá-sukban a háziiparnak még viszonylag nagy a szerepe. A baranyai nagybirtok nyomasztó túlsúlya, vagy másutt az árutermelésnek a rossz közlekedési viszonyok, vagy a hegyes vidék által erősen gátolt lehetőségei egyaránt magyarázzák ezt az elmaradottságot, és a táj csekély vonzó, ill. nagy tisztító erejét.

A déli és északnyugati Dunántúl viseletének eltérései ui. majd minden ismertetőnek feltűnnek: itt délen a lakosság túlnyomó része még a 30-as években is télen-nyáron vászonruhában jár: a vászon-, kender- és lenmunkának, a paraszti háziiparnak is nagy jelentősége van. Így a nők viselete is sokáig fehér, és csak a 40-es években jelentkeznek itt is a színes pamutanyagok, — a férfiaknál még sokáig általános a bocskor. Ezzel az elmaradottsággal éppúgy egybevágnak Csokonainak a somogyi kedvezőtlen művelődési viszonyokról szóló sorai, mint a baranyaiak szegényes étkezését rajzoló orvos leírása a 40-es évekről: „többnyire egész héten át csak hagyma- és gombából áll eledelük, míg ritkaság az ecetes leves is. . . hogy élnek ezen, nem tudni, elég hogy éhen nem halnak”. Ugyanígy sokáig archaikus és szegényes a palóc viselet is: a század első negyedében még szűrnapdrág, rövidekű gallértalan ing, tüsző, bocskor, ködmön és szürkankó a férfiak, egyszerű vászon ingváll, kötényes vászonpendely, rókamálás mente, a lányoknál még párta, fejkendő, fátyol, melegítőnek lepedő a nők öltözete.

Erdélyben a parasztságnak — itt is elsősorban a magyar etnikumról szólva — ruházódását nyilván az erdélyi társadalmi szerkezet ugyancsak számos archaikus elemének megmaradása, — ill. ennek okaként a paraszti és a nemesi árutermelés gyengébb lehetőségei, — ugyanakkor a jobbágyságnak a királyságbeli jóval kedvezőtlenebb viszonyai befolyásolták. Korszakunkon végig így Erdélyben is megmaradt a ruházati önellátás jelentős szerepe. Amellett, hogy még több olyan archaikus ruhadarab élt tovább, mely másutt már kiveszőben volt (mint a durva posztóból való harisnya, a condra, a zeke, a szokmány), fennmaradt a háziposztó használata és sem a kék posztó nem terjedt el, sem a háziposztóból készült harisnya mellett általában úglátszik a gatya viselete sem vált szokássá, — még nyáron sem. Ezért az életmódnak az a változása, amit a királyságban a viselet vonalán a kékposztó és a bolti-gyári anyagok megjelenése hozott magával, Erdélyben sokáig nem jelentkezett. Csak a 40-es évekre hallunk a székelyeknél is bolti-gyári textilanyagok megjelenéséről, és jellemző, hogy a birtok elaprózódásától még adminisztratív eszközökkel is oly szigorúan megvédett, tehát magukat viszonylag jól bíró határőr népességnél olvasunk — ugyan-csak a 40-es években — az olyan polgáriasi női viselet megjelenéséről, mint a bár még ügyetlenül szabott, gyenge anyagból készült és viselőik magatartásával sem összhangzó, de már terjedő viganó.

Az átalakulásnak a táji eltérések ellenére is, azoknak mélyén lassan csak érvényesülő közös vonásai azonban az anyag és a forma változásai által és azokon túl már általában is országosan azonosuló irányba mutatnak: a ruhák anyaga és az anyagok által érvényesíthető új formák már a polgárosodás: elsősorban egyfajta, a polgáriasi vidéki köznemesre, ill. annak feleségére jellemző urbánusabb, legalább is egyre több elemével (kivált férfiak esetén) a városival rokon viselete irányába mutató divatot tükröznek. A XIX. sz. közepének jó, vagy akár-csak közepes módú kékbeli, bundás parasztgazdáját a vidéki nemesség felette

álló rétegétől öltözködésében már egyre keskenyebb határ fogja elválasztani: a mezőgazdasági kisárutermelés egységében a viselet különbsége ünneplőben éppúgy tűnőben van, mint a munkamegosztásban, — már közel ahhoz, hogy rövidesen teljesen meg is szűnjék.

Természetes azonban, hogy a paraszti ruházat fenti átalakulása — fő-tendenciájában kétségtelenül a paraszti árutermelés kibontakozásának lévén függvénye — társadalmilag nem egyenletesen érvényesül a parasztság különböző rétegeinél. A viselet ilyen átalakulása az egyén esetében is attól függött: mennyire tudott ő maga is bekapcsolódni az árutermelésbe. A kép e szempontból a parasztság két rétegében jelez erősebb változást. Egyrészt a gazdag parasztnál és családjánál, ahol a viselet átalakulása még a különben csak lassan változó, elmaradottabb területeken is szinte általános. De a kék posztóruha, a „kékbeliség” bizonyos fokig státusszimbólummá is válik már nemcsak vagyoniilag, hanem egyfajta hivatali tekintély, vagy polgárosodottság szempontjából is: kékbelit hordanak az esküdtek, a jobb iparosok és a kismemesek is, így tehát ha nem is mindig és okvetlen nagyobb, magasabb, de másféle, szubjektíve mégis csak a szorosabban értelmezett paraszti felett állónak érzett státus képviselői. A Csallóközben a kismemesek, vagy a vagyonos parasztok hordanak kék köpenyeget, — a szűcs készítette cifra bundákat Sopron megyében a nemes helységek lakói viselik és ezenkívül nyilván mindazok, akik e rétegekhez kívánnak hasonlítani. E viseletet ezután már valóban a vagyoni helyzettől függő díszek: ezüst gombok, sarkantyúk, nyakravalók, bundácskák differenciálják tovább, — az alapvető különbség határa azonban mégis a kék posztónál húzódván.

Másrészt azonban megtaláljuk a változást a cselédség, a paraszti bérmunkaerő egy rétegében is: azoknál, akiknek a konjunktúra sodrában megemelkedő konvenciói — ugyanakkor saját, beruházásigényes gazdaság hiánya — lehetővé tette bizonyos szerény fényűzés kifejtését. A pásztorok bizonyos rétege, vagy a szolgáló lány, mindazt, amit szerény béréből félre tud tenni, most éppen olyan könnyű szívvel költi öltözködésre: cifra szűrre éppúgy, mint szalagra, selyem kötényre, stb. mint az a közepes módú nemes, aki árutermelésének hasznából a gazdaság újratermelésén túl annak bővítésére hatékonyan fordítható többlettel már nem rendelkező, a szerény és másra nem fordítható felesleget fogja életmódjának némi gazdagítására felhasználni. Méltán, bár némileg túlzottan vonva ezáltal fejére a luxus hajhászásának azt a vádját, mely ettől kezdve oly sokszor fog majd felhangzani vele szemben, — éppúgy mint az ő szájából a szerény jövedelemtöbbletét öltözködésre fordító szolga vagy szolgáló láttán is. A Tolna megyei Tamási napszámjuktól új divatosan cifra ruhákat beszerző leányainál éppúgy, mint a nyitramegyei Pográny napszámos lányainál, vagy azoknál a hódmezővásárhelyi szolgálóknál, kiknek cselédbérében járandóságként már cifra rokolya, török kasmirkendő, miskolci pamuk kendő is kell hogy szerepeljen.

Sokféle körülménytől befolyásolva, területileg és társadalmilag egyaránt egyenetlenül, — de a fő-tendenciájában már feltartóztatathatatlantul bontakozó mezőgazdasági árutermelés bázisán, a magyarországi falusi agrárnépesség a társadalmi szerkezet változásait öltözetében is tükrözve lépi át a polgári társadalom küszöbét.

A paraszti polgárosodás korlátai

Ház, lakás, bútorzat, viselet: a paraszti — és tegyük hozzá: kismemesi, általában tehát a falusi agrárnépesség egészére jellemző életmód e kellékeinek és ezáltal egyszersmind részben meghatározóinak is keretében lefolyó mindennapi életnek, évszakoknak és hétköznapoknak rendjéről kevés a kortársi tudósítás. A kortársat is jobban érdekelték ennek az életmódnak ünnepei: a lakodalmak és paraszti multság egyéb ritka alkalmai, vagy éppenséggel a gyászhoz kötődő ritkaságai, kuriózumai: magáról a hétköznapok rendjéről, szokásairól, táplálkozásáról, munkabeosztásáról stb. még csak kevéssé általánosítható forrásokkal rendelkezünk. E hétköznapit rendet persze nagyrésztben (és rekonstruálhatóan is) pontosan megszabták a paraszti munka, döntően a mezőgazdaság még emberöltőkkel később sem sokat változó követelményei, állandó tengelyeként a kor falusi agrárnépessége mindennapi életének.

Olyan életnek azonban, melyben az emelkedés minden kétségtelen jelének ellenére is erős a bizonytalanság. Nemcsak Berzeviczy Gergely — aki 1802 tájt először készít tételes mérleget a paraszt bevételeiről és kiadásairól, — de majdnem félévszázad múlva, 1846-ban a konzervatív, de hideg pillantású józan Le Play is, miután számbaveszi a hatvani 1/4 telkes jobbágy összes elképzelt értékét, bevételét és kiadását, kénytelen megállapítani, hogy a család háztartási mérlegében 1400 ténylegesen ledolgozott munkanap után a természetbeni bevétel 886 és a pénzbeli 292 franknyi értéke fillérig kiegyenlíti a kiadásokat, amiből — Berzeviczyvel összhangban, bár őt nem ismerhetve — magától látja meg a tanulságot: a felhalmozás ilyen korlátai mellett a paraszt számára 3870 frank értékű vagyonának megterhelésén túl semmiféle más lehetőség nincs birtokának, gazdálkodásának bármilyen modernizálására, — következésképpen jövedelmének szaporítására. De ugyanezt a paraszti tőkehiányt kénytelen megállapítani már a 30-as évek legvégén Fáy András is, mikor a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alakítását tervezi. És valóban, ha csak csekély mértékben is, és csupán kis összegek erejéig, de a takarékpénztár már hitelt nyújt parasztnak is. Persze eközben már lassan létrejönnek a paraszti hitelezés más formái is — talán leghozzáférhetőbb módon a községi árvapénztárak készletei: a nagyobb, főleg egyházi hitelforrásokra addigra a nemesség teszi rá a kezét. De ami hitelgény még felmerülhet, azt már csak uszarakamat mellett elsősorban a falusi boltos, kocsmáros révén elégítheti ki a paraszt: szórványos adataink az effajta kamatlábak valóban abnormis magasságáról tanúskodnak. Mindebből persze az is látszik, hogy a paraszti gazdaság ilyen módon végül is igen bizonytalan alapokon áll, hiszen — és ebben Le Play számításai nagyon igazolják azt a képet, melyet a délzempléni paraszt idézett feljegyzései tükröznek — a felhalmozás szinte lehetetlen volt folytán minden tartalék nélküli gazdálkodása, és így egész egzisztenciája is teljes mértékben az időjárás, áringadozás függvénye: a tartalék felhalmozására képtelen kisgazdaságot egy rossz termés évekre tönkre teheti. Ami végül is ismét csak az egyén emelkedésének állandóan fenyegető csődjét jelenti: s az emelkedésnek az egész osztály számára kétségtelenül megnyílt lehetőségei mellett ténylegesen rendkívüli nehézségeit is; talán újabb, s nem is csekély elemét annak az immár alapjában az emelkedés során előálló feszültségnek, mely a kor paraszti társadalmát — a nemességre is kihatva a magyar társadalom pszichikumának legáltalánosabb jellemzőjeként — el fogja tölni.

*

Életmód és az életmódot meghatározó társadalmi rétegződés, az annak kereteiként szolgáló intézmények válsága és végül a mindezeket mozgató és befolyásoló gazdasági fejlődés: immár visszafelé is átgondolva a kor parasztságának útját, sorsának alakulását, az eredmény a mezőgazdasági árutermelés hatására a régi életmóddal, a régi intézményes keretek közt élni már nem képes, arra egyre kevésbé hajlandó és így, a feudális társadalom belső ellentmondásaitól már amúgyis repedezni kezdő szerkezetét már — ha egyelőre inkább ösztönösen is —, de már aktívan szétbontani kezdő, és saját fejlődésének számára egy annak keretein kívüli, immár egy polgári társadalomszerkezet majdani építőköveiül is szolgálni képes kategóriákat megteremtő osztály képét mutatja. Természetesen erősen differenciálódott osztály ez: hagyományok, előjogok, a földrajzi keret, földesúri viszonyok és mindenekelőtt az azok együttes hatására kialakult vagyoni különbségek egyaránt erősen — és kivált az új viszonyok között egyre erősebben — tagolják. Talán ilyen irányú növekedésének, fejlődésének gyorsasága folytán is — s erre éppen az életmód vizsgálata során előbukkanó jelenségek figyelmeztetnek — a polgári átalakulás esetére továbbfejlődésének alapjai még nincsenek megszilárdulva: hiszen felhalmozási lehetőségei, mint láttuk, még meglehetősen korlátozottak. De már átlépte a XVIII. század végének demoralizálódott, zsákutcába jutott és — részben ennek jeleként is egyedüli segítséget már csak az udvarban látó, attól váró — állapotát. Nem mentesen a belső ellentmondásoktól, de a polgárosodás nagy áramába annak gazdasági bázisán át a nemességgel végül is azonos módon, bár mindvégig sokkal szerényebben bekapcsolódva, és így immár ugyancsak és egyre inkább a saját, a polgári társadalomszerkezet szabályai szerint kezdődő átrétegződésével, egészében kétségtelenül emelkedő és újuló osztály áll előttünk. Újulva és tömegeiben így emelkedve alkalmasan arra, hogy bázisa legyen azoknak az erőeknek, melyek az elavult feudális formáció végső szétrombolására emelik fel kezüket, — és hogy az így kialakuló polgári rend végül kivívott eredményeinek majd értelmes felhasználója lehessen.